Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри української мови,
доктор філологічних наук, професор
_____ Віра КОТОВИЧ
«_____» _____ 2025 р.

КОРЕЛЮВАННЯ СЕМАНТИКИ ОБ'ЄКТНИХ СИНТАКСЕМ З ВИКОНУВАНИМИ ФУНКЦІЯМИ ДОДАТКА ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ В КУРСІ ВИКЛАДАННЯ СИНТАКСИСУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література, мова і література (англійська))
Спеціальність: 014 «Середня освіта (за предметними спеціальностями)»
Предметна спеціальність: 014.01 «Середня освіта» (Українська мова і література)
Додаткова предметна спеціальність: 014.02 «Середня освіта» (Мова та зарубіжна література (англійська))

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.
Вчитель української мови і літератури,
англійської мови та зарубіжної літератури

Автор роботи – **Марія ТОКАР**_____
підпис

Науковий керівник – **Оксана КУШЛИК**,
доктор філологічних наук, професор
_____
підпис

Дрогобич, 2025

Захист кваліфікаційної магістерської роботи

КОРЕЛЮВАННЯ СЕМАНТИКИ ОБ'ЄКТНИХ СИНТАКСЕМ З ВИКОНУВАНИМИ ФУНКЦІЯМИ ДОДАТКА ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ В КУРСІ ВИКЛАДАННЯ СИНТАКСИСУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

(тема роботи)

_____

Оцінка за стобальною шкалою: _____

Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

Коротка мотивація захисту:

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

_____ Голова ЕК_____ _____

Дата підпис ім'я, прізвище

Секретар ЕК_____ _____

підпис ім'я, прізвище

АНОТАЦІЯ

У магістерській роботі окреслено засади вивчення речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці, що передбачає аналіз речення з трьох основних аспектів: формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Увагу зосереджено на додаток як другорядний член речення, що є об'єктом вивчення формально-синтаксичного рівня, й об'єктну синтаксему як одиницю семантико-синтаксичного рівня. На фактичному матеріалі, дібраному з тексту роману Ю. Мушкетика «Яса», з опертям на типологію й частиномовну належність виокремлених одиниць кожного рівня проаналізовано їхні особливості. Зіставлено морфологічні моделі відповідно додатка й об'єктної синтаксеми й установлено континуум передаваної ними семантики. Визначено арсенал прийменникових засобів, детермінованих тим чи тим відмінком.

З'ясовано повноту навчального теоретичного матеріалу й різність пов'язаних із цим практичних завдань у підручниках (різних авторів) з української мови для 8 класу. Простежено ступінь корелювання цієї інформації в практиці викладання української мови в закладах вищої освіти і загальної середньої освіти.

Ключові слова: формально-синтаксичний рівень, семантико-синтаксичний рівень, комунікативний рівень, другорядні члени речення, додаток, об'єктна синтаксема, українська мова.

ABSTRACT

In her master's thesis, Maria Tokar explains the principles of analyzing a sentence as a complex syntactic unit by examining it from three main perspectives: formal-syntactic, semantic-syntactic, and communicative. The focus is on the object as a secondary sentence part, studied at the formal-syntactic level, and on the objective syntaxeme as the unit at the semantic-syntactic level. Using actual material from Y. Mushketik's novel "Yasa," she analyzes its features concerning the typology and part-of-speech category of the selected units at each level. The author compares the morphological models of the objects and the objective syntaxemes and determines the range of meanings they convey. The author also identifies the set of prepositional tools used with each case.

Additionally, Maria examines the completeness of the theoretical material and the variety of related practical exercises in textbooks (by different authors) on the Ukrainian language for 8th grade, and clarifies the extent of their correlation. She also traces the degree of correlation of this information in the practice of teaching the Ukrainian language in higher education and general secondary education institutions.

Keywords: formal-syntactic level, semantic-syntactic level, communicative level, secondary sentence parts, object, objective syntaxeme, Ukrainian language.

ЗМІСТ

ВСТУП 5–9
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕННЯ ЯК БАГАТОВИМІРНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ 10–26
1.1. Формально-синтаксичний рівень аналізу простого речення 10–13
1.2. Семантико-синтаксичний аспект дослідження речення. 14–23
1.2.1. Основні категорії семантико-синтаксичної організації простого речення 14–17
1.2.2. Типологія предикатів як носіїв предикативності в реченні 17–22
1.2.3. Типологія субстанційних синтаксем як різновиду первинних 22–23
1.3. Кореляція формально-синтаксичної й семантико-синтаксичної організації речення 24–26
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДОДАТКА ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ (ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ АНАЛІЗУ) . . 27–38
2.1. Типологія додатка як другорядного члена речення 27–29
2.2. Морфологічні моделі додатка, вираженого відмінковими формами 30–38
2.1.2.1. Форма знахідного відмінка 30–32
2.1.2.2. Форма родового відмінка 32–35
2.1.2.3. Форма орудного відмінка 36–38
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ ЯК ПЕРВИННОЇ СУБСТАНЦІЙНОЇ СИНТАКСЕМИ (СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ). 39–53
3.1. Диференційні ознаки об'єктної синтаксеми 39–40
3.2. Предикатно зумовлені різновиди об'єктних синтаксем 40–42
3.3. Способи вираження безприйменникового об'єкта 42–48
3.4. Моделі прийменникової об'єктної синтаксеми. . . 48–53
РОЗДІЛ 4. ОПАНУВАННЯ МАТЕРІАЛУ «ДОДАТОК» НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ 54–57
ВИСНОВКИ 58–59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ. 60–66
СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ. 67
ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ. 68

ВСТУП

Розвиток української мови як динамічної системи постійно зумовлює потребу розв'язання низки теоретичних і практичних проблем, що вимагає перегляду, уточнення й доповнення багатьох положень мовознавчої теорії в різних її розділах, аспектах тощо.

Особливої уваги заслуговує еволюція синтаксичного вчення сучасної української літературної мови, зумовлена відносно новими підходами до аналізу синтаксичних одиниць. Відомий український мовознавець А. Грищенко слушно зауважує: «учення про речення належить до вічних мовознавчих проблем, тому що вони ніколи не можуть дістати абсолютно завершального розв'язання попри зусилля багатьох дослідників збагнути і відповідним чином висвітлити їх сутність» [20, 226].

Останніми десятиріччями усталилося вивчати синтаксичні одиниці, й передусім речення як основну синтаксичну одиницю, у трьох аспектах – формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному [7, 54].

Формально-синтаксичний аспект передбачає установлення різновиду синтаксичного зв'язку між тими чи тими компонентами простого чи складного речення і вирізнення на основі цього зв'язку відповідно членів речення (головних і другорядних) у межах простого речення і видів предикативних частин – у межах складного речення. Вивченню формально-синтаксичного аспекту аналізу речення присвітили свої праці І. Кучеренко [36], І. Вихованець [7], А. Грищенко [17; 18], О. Мельничук [42], П. Дудик [25], Н. Гуйванюк [22], Н. Іваницька [30; 31], Р. Христіанінова [65], Л. Шитик [66; 67] та ін.

Розвиток семантико-синтаксичного аспекту безпосередньо пов'язаний із дослідженням значення мовних одиниць, що у другій половині ХХ століття набуває особливої інтенсивності й навіть дає підстави говорити про своєрідний «семантичний вибух» у лінгвістиці. Унаслідок цього спостерігається тісне зближення лексичної семантики й семантичного синтаксису, а проблема семантичного в синтаксисі стає однією з

найскладніших і водночас найперспективніших у сучасному мовознавстві [48, 28–38]. Свідченням цього є численні дослідження науковців, зокрема І. Вихованця [7; 8; 9; 10], А. Загнітка [26; 27; 28], К. Городенської [14], Н. Іваницької [31], М. Плющ [58; 59], М. Мірченка [49; 50], Н. Костусяк, О. Межова [43; 44; 45; 46], Т. Масицької [40], І. Мельник [47] та інших, які розглядають загальні теоретичні питання семантико-синтаксичної організації речення. Відомо також студії, автори яких зосередили свою увагу на докладному вивченні синтаксем, до того ж як предикатних, зокрема, з одного боку, предикатів певного типу й семантики, серед іншого предикатів дії (мовлення) [52], предикатів процесу [36], а з іншого – предикатів, детермінованих їхньою валентною спроможністю, наприклад, двовалентних [13], тривалентних [12], так і субстанційних, серед них адресатних [51; 53; 55; 56], інструментальних [43] та ін.

Комунікативний рівень експлікує співвідношення формально-граматичної структури речення з тією чи тією ситуацією, тому комунікативна організація речення незалежна від формально-граматичної. Її детермінують: 1) мовленнєвий контекст, 2) комунікативне призначення кожного члена речення [26, 42]. Засадничим для характеристики синтаксичної одиниці з комунікативного ракурсу є актуальне членування, тобто темо-ремний поділ цієї синтаксичної одиниці: «тема є те, що становить об’єкт повідомлення (вихідна точка, що не є головним смислом і не виражає мети); рема ж становить предмет повідомлення (те, що виражає головний смисл і мету, з якою повідомлення оголошується)» [Цит. за: 39, 75–76].

З урахуванням багаторівневості вивчення речення як мовної одиниці закономірно постає проблема співвідношення між структурними компонентами цих різних рівнів: членами речення (формально-синтаксичний рівень) – синтаксемами (семантико-синтаксичний рівень) – темою і ремою (комунікативний рівень). Утрадиційнилося вважати «формально-синтаксичний рівень вивчення речення відправним пунктом в аналізі комунікативної структури речення-висловлення, оскільки члени речення

належать до “синтаксичних засобів вираження” комунікативних компонентів» [5, 76]. Результати аналізу речення на семантико-синтаксичному рівні коригують, доповнюють, уточнюють категоризацію компонентів речення, одержані з урахуванням формально-синтаксичного рівня. І, нарешті, узагальнення комунікативного рівня зазвичай підсумовують результати перших двох рівнів.

Співвідносячи ті чи ті явища об’єктивного світу, висновують щодо характеру цього співвідношення – симетричного чи асиметричного. Це цілком логічно, оскільки спільність певної ознаки, характеристика параметра, критерію, рівня тощо уможливлює загалом процес зіставлення, але при цьому компоненти такого зіставлення оприявнюють себе як подібні чи відмінні.

Як і в інших типах співвіднесених явищ, пов’язаність між компонентами різних рівнів речення – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного – можуть бути симетричною і асиметричною [43, 120–122].

За твердженням синтаксистів, у системі мови переважає тенденція до кореляції, тобто симетричності, коли компоненти семантико-синтаксичної структури речення (тобто синтаксеми) якісно й кількісно співвідносяться з компонентами формально-синтаксичної структури (тобто членами речення) [63, 18]. Проте іноді така кореляція може порушуватися, що спричинює розвиток асиметричних відношень, тобто коли той чи той компонент речення заповнює нетипову для себе позицію, що може стосуватися як формально-синтаксичного рівня, який суперечить позначуваному компонентові семантико-синтаксичного рівня, так і навпаки.

З огляду на зазначене установлення корелятивних/некорелятивних відношень між одиницями рівнів вивчення речення (формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного) викликає неабиякий інтерес у сучасному синтаксисі, що й зумовлює актуальність порушеної в магістерській роботі проблеми.

Об’єктом дослідження є об’єктна синтаксема як одиниця семантико-синтаксичного рівня і додаток як другорядний член речення формально-

граматичного рівня вивчення речення в сучасній українській літературній мові. **Предмет** – семантика, реалізована об'єктною синтаксемою як одиницею семантико-синтаксичного рівня і додатком як другорядним членом речення формально-синтаксичного рівня, у структурі простого речення з урахуванням викладання синтаксису в закладах вищої й загальної середньої освіти.

Мета магістерської роботи – з'ясувати ступінь корелювання семантики об'єктних синтаксем із семантикою додатка як другорядного члена речення в курсі викладання синтаксису в закладах вищої й загальної середньої освіти. Реалізація сформульованої мети передбачає виконання таких ***завдань***:

1) з'ясувати теоретичні засади аналізу речення з урахуванням формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного підходів;

2) простежити пов'язаність формально-синтаксичного аспекту вивчення речення із семантико-синтаксичним;

3) окреслити особливості виокремлення додатка як другорядного члена речення (формально-синтаксичний аспект);

4) вирізнити морфологічні моделі додатка як другорядного члена речення;

5) систематизувати фактичний матеріал з урахуванням принципів виділення об'єктних синтаксем (семантико-синтаксичний аспект);

6) установити семантичний континуум об'єктних синтаксем у семантично елементарному простому реченні;

7) співвіднести семантику об'єктних синтаксем із семантикою додатка як другорядного члена речення в курсі викладання синтаксису в закладах вищої й загальної середньої освіти.

Матеріалом для дослідження послугував текст роману Юрія Мушкетика «Яса», а також тексти вправ з підручників «Українська мова» (8 клас) авторів О. Авраменка й З. Тищенко та О. В. Заболотного й В. В. Заболотного.

Методи дослідження. У магістерській роботі використано різні методи й методики, що зумовлено метою й конкретними завданнями. Передусім

актуальними є загальнонаукові методи, зокрема аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, моделювання, абстрагування, узагальнення. Особливу значущість мають власне лінгвістичні методи, серед іншого: *описовий* (для характеристики мовних явищ), *структурний* з методиками дистрибутивного (для з'ясування наявності / відсутності лексико-семантичних обмежень щодо функціонування додатка як одиниці формально-синтаксичного рівня чи об'єктної синтаксеми як одиниці семантико-синтаксичного рівня) та статистичного (для констатування продуктивності / непродуктивності, регулярності / нерегулярності одиниць названих рівнів) аналізів, *функційний*, зокрема з методикою контекстуально-інтерпретаційного аналізу (для простеження відтінків значення аналізованих одиниць), *зіставний* (для порівняльної характеристики засад описуваних явищ і результатів, одержаних з опертям на ці засади).

Практичне значення роботи. Матеріали магістерської роботи прислужаться для випрацювання нових спецкурсів і спецсемінарів із синтаксису простого речення, зокрема його аналізу крізь призму зіставної характеристики семантико-синтаксичного й формально-граматичного аспектів, для студентів закладів вищої педагогічної освіти; написання різних видів студентських кваліфікаційних робіт; укладання посібників та підручників із сучасної української мови; для випрацювання методики проведення уроків української мови в закладах загальної середньої освіти, зокрема у процесі вивчення додатка як другорядного члена речення, а також для укладання підручників з української мови (розділ «Синтаксис») для закладів загальної середньої освіти.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, списку наукової й довідкової літератури та джерел фактичного матеріалу. Загальний обсяг роботи – 68 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕННЯ ЯК БАГАТОВИМІРНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ

Речення – це багатовимірна синтаксична одиниця, яку, на думку більшості сучасних синтаксистів, вивчають з трьох основних аспектів: формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. П. Дудик вважає, що «жодна з мовних одиниць не має такого багатоаспектного й неоднозначного трактування, як речення. Наразі існує кілька сотень визначень речення, що зумовлено значною розгалуженістю і різнобічністю структури речень у кожній мові, особливо у мові літературній» [25, 62]. Речення тлумачать як основну категорію синтаксису, яку протиставляють словосполученню й мінімальній синтаксичній одиниці (слову). Таке протиставлення оперте на формально-синтаксичну організацію речення, семантику й функційні особливості мовлення.

1.1. Формально-синтаксичний рівень аналізу простого речення

Формально-синтаксичний аспект аналізу речення в сучасній українській літературній мові є одним із основних і найбільш досліджених аспектів вивчення синтаксичних одиниць, спрямованих у сферу мови. Він опертий на формально-синтаксичну організацію речення, співвідносну з тим чи тим формальним реченнєвим зразком чи реченнєвою моделлю. «Серцевину формально-синтаксичної організації речення становлять синтаксичні зв’язки й виділювані на їхній основі компоненти речення» [7, 54].

Синтаксичний зв’язок становить одне із засадничих понять синтаксису. Його дефінують як «формально граматичний стосунок між компонентами синтаксичної одиниці» [7, 17], або «формальний зв’язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами» [69, 17], або «1) формальні й семантико-граматичні відношення між словами (охоплюють і відношення між синтаксично зв’язаними групами слів) та зв’язки між

компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), що уможливлюють кваліфікацію певної послідовності словоформ як упорядкованої лінійної величини, як відповідну синтаксичну конструкцію; 2) мовні засоби, за допомогою яких реалізуються відповідні смислові відношення між компонентами синтаксичної одиниці (форми слів, прийменники, порядок слів, сполучники, інтонація тощо)» [29, 326].

Диференційною ознакою, що розмежовує різні види синтаксичних зв'язків, є напрямок синтаксичної залежності: двобічний (взаємозв'язок між підметом і присудком), однобічний (підрядний зв'язок) і відсутність залежності (сурядний зв'язок) [7, 22].

Вид синтаксичного зв'язку детермінує вирізнення основних одиниць формально-синтаксичного рівня – членів речення, які традиційно поділяють на головні і другорядні. Основою поділу на головні і другорядні члени речення, на думку І. Вихованця, є «не однаковий стосунок членів речення до побудови реченнєвої структури. За розрізнювальну ознак, на підставі якої кваліфікують члени речення як головні і другорядні, править суто формальна ознака. Ця ознака стосується входження чи не входження відповідного члена речення до предикативної основи речення, тобто до того мінімуму, який необхідний для функціонування речення як граматично оформленої предикативної одиниці» [7, 70–71]. Звичний внутрішній поділ головних членів реалізовується у виокремленні *підмета* і *присудка*, якщо йдеться про двоскладне речення, й *одного головного члена речення,* якщо йдеться про односкладне.

Незважаючи на те, що мовознавці, услід за І. Вихованцем, стверджують, що визначальним для вирізнення членів речення є вид синтаксичного зв'язку, проте повною мірою це твердження задовольняє лише відмежування головних членів речення від другорядних. Коли ж йдеться про диференціацію самих другорядних, то визнання лише самого підрядного зв'язку замало, пор.: означення, поєднане різними зв'язками з означуваним словом: ***мій*** *намір, намір* ***батька****, намір* ***відпочити***

На думку І. Арібжанової, важливим критерієм визначення і розмежування другорядних членів речення є також семантико-синтаксичні відношення, які вони розвивають з іншими компонентами. Наявність таких відношень охоплює два моменти: по-перше, вони узагальнено відображають ті реальні стосунки, які існують між предметами і явищами позамовної дійсності, тобто є об'єктивними відношеннями – семантичними (їх ще називають смисловими, логічними); по-друге, вони вказують на функціональні стосунки між компонентами структури речення, є власне мовними, структурними відношеннями – синтаксичними. Такі відношення формують граматичне значення члена речення [4, 50].

А отже, зміст члена речення формально детермінований зв'язками між словами й сполуками слів. «Співвіднесеність між відношеннями і зв'язками відображає загальну закономірність співвіднесеності між змістом і формою: той самий зміст може мати різні форми і та сама форма може слугувати засобом вираження різних змістів» [4, 56].

Диференційною ознакою, на основі якої визначають і розрізняють члени речення, й передусім другорядні, є, за І. Арібжановою, граматичне значення. «Визначити член речення – означає встановити, в яких відношеннях цей член речення перебуває з іншими компонентами» [4, 55–56].

Загалом у синтаксисі сучасної української літературної мови з метою вирізнення того чи того члена речення усталилося зважати на структурні й семантичні ознаки.

Засадничим для окреслення структурних ознак як репрезентантів загальнокатегорійного значення того чи того слова є: 1) участь у формуванні структурної схеми речення; 2) морфологічний спосіб вираження членів речення; 3) форма підрядного прислівного чи детермінантного синтаксичного зв'язку (узгодження, кореляція, керування, прилягання); 4) синтаксична позиція [28, 491]. Зі свого боку, семантичні властивості членів речення об'єднують: 1) логічні значення; 2) категорійні значення; 3) лексичні значення;

4) комунікативне навантаження; 5) семантико-синтаксичні відношення членів речення (атрибутивні, об’єктні, обставинні, суб’єктні тощо) [28, 492].

Визначення членів речення передбачає, як уже зазначалося, врахування типів семантико-синтаксичних відношень між словами, сформованих з опертям на категорійну семантику стрижневого і залежного слів, закономірності їх поєднання, зокрема:

1) семантико-синтаксичних функцій того чи того другорядного члена речення;

2) входження / невходження до мінімальної структури речення;

3) морфологічного способу вираження другорядного члена речення і граматичних засобів зв’язку з означуваним словом;

4) синтаксичної ролі;

5) семантики означального й означуваного членів речення;

6) позиційної закріпленості / незакріпленості на рівні актуального членування речення;

7) співвідношення з відповідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення [28, 494].

Отже, формально-синтаксичний рівень організації речення передбачає передусім урахування формальних ознак компонентів (здебільшого частиномовний статус слів і притаманні їм граматичні форми), установлення повного виду синтаксичного зв’язку як засадничого для вирізнення членів речення (зокрема, предикативного із формою взаємозалежної координації – між підметом і присудком; підрядного зв’язку (прирeченнєвий підрядний зв’язок і прислівний підрядний зв’язок) – між головними і другорядними членами речення та між самими другорядними членами речення), доповненого відповідними смисловими відношеннями.

1.2. Семантико-синтаксичний аспект дослідження речення

1.2.1. Основні категорії семантико-синтаксичної організації простого речення

Останніми десятиріччями в мовознавстві усталилося підходити до мови як до форми вираження інтелектуальної діяльності людини, а також як засобу формування мислення в процесі освоєння навколишнього світу. Цю тенденцію оприявнюють певні універсальні категорії, однією з яких є *категорія пропозиції* як мисленнєвого аналогу реальної ситуації, події.

Загалом категорія пропозиції є різновекторним поняттям. Зокрема, у логіці розуміння пропозиції пройшло певні етапи розвитку. У класичній логіці воно відповідало поняттю судження як певної форми думки, що стверджує чи заперечує про предмети дійсності і має здатність виражати чи то істину, чи то неправду. Пізніше поняття пропозиції було визначено як зміст думки зі здатністю виражати істине значення у поєднанні з комунікативною метою ствердження [13, 16–17].

Лінгвісти не одностайні щодо дефінування поняття *пропозиції*, що зумовлено різним вмістом, який вкладають у це поняття, а також різними аспектами, крізь призму який окреслюють сутність цього поняття. У ракурсі семантико-синтаксичної організації речення пропозицію ототожнюють з «логіко-семантичними відношеннями, пов’язаними зі способами мислення про світ і водночас граматичною будовою мови» [27; 28], або трактування її як семантичного інваріанта, спільного «для всіх членів парадигми речення, похідних від речення конструкцій, що становить стабільне семантичне ядро, об’єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події» [7, 121–122]. Отже, на семантико-синтаксичному рівні пропозиція – це певна семантична модель відображуваної ситуації, що становить основу семантичної структури речення [17, 292], або «об’єктивний зміст речення» [10, 535; 28, 541; 21, 141].

Основним елементом пропозиції є предикат, який визначають як особливу семантичну сутність, що типізується мовою у формі структурних

схем речень [17, 292]. Диференціація пропозицій оперта на, по-перше, семантичну природу предиката, а по-друге, зумовлені предикатом кількість і роль актантів [7, 122]. Звідси особливої значущості набуває розгляд семантики предикатів і відмінкових форм іменників, які залежать від цих предикатів. Основними виразниками предикатних слів слугують дієслова, прикметники (дієприкметники), числівники (у присудковій функції), модально-предикативні прислівники.

У реченні може бути репрезентовано від однієї до кількох пропозицій. Кількість пропозицій у реченні є засадничою для поділу речень на семантично не ускладнені і семантично ускладнені. Семантично не ускладненим, або семантично елементарним, називають такі прості речення, які репрезентують тільки одну пропозицію, яку виражають один предикат і одна чи кілька іменникових синтаксем, зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю. На противагу цьому семантично ускладненими, або семантично неелементарнми, є структури, що представляють дві й більше пропозицій і складаються із семантично елементарного простого речення та вторинного члена (членів) речення, утвореного (утворених) з вихідного елементарного простого речення або вихідних елементарних речень [69, 190].

Іншою важливою категорією в межах семантико-синтаксичного підходу до аналізу речення є *категорія валентності*. У сучасній лінгвістиці термін *валентність* витлумачують як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, яка зумовлена його семантичними й граматичними властивостями [1, 62], або як категорію функціонального синтаксису, що характеризує активну здатність лексем вступати в синтаксичні зв’язки з іншими лексемами при утворенні синтаксичних сполучень та речень [68, 46].

З урахуванням спроєктованості на три мовні рівні – лексичний, морфологічний і синтаксичний – найбільш правильно категорію валентності еваліфікувати як міжрівневу [15, 269]. Найбільш точним індикатором валентності є дієслова, позаяк саме лексична семантика дієслова детермінує

релевантні умови його сполучуваності із залежними іменниками в реченнях чи словосполученнях як синтаксичних одиницях. Інакше кажучи, семантика дієслівного предиката, прогнозуючи набір субстанційних синтаксем, визначає кількісний і якісний склад речення [15, 269]. Значно пізніше лінгвісти заговорили про валентність іменників, прикметників, числівників у ролі предикатів [41, 87].

Поняття *синтаксична валентність* уперше запровадив у науковий обіг відомий французький лінгвіст Л. Теньєр, хоч саме явище в його загальному визначенні використовували в граматиці й раніше. Валентність, за вербоцентричною концепцією Л. Теньєра, – це здатність дієслова як головного структурно-організаційного центра речення передбачати своє оточення, яке формують т. зв. актанти. Кількість актантів, або «порожніх клітин», або «вакансій», які формують дієслівний вузол, мотивована семантичною і граматичною природою дієслова. Актанти формують валентну рамку того чи того предиката.

Л. Теньєр не розрізняв семантичних і формальних позицій речення і обмежив валентний потенціал дієслів французької мови лише трьома сполучувальними зв'язками: 1) суб'єктом; 2) прямим об'єктом; 3) об'єктом у давальному відмінку [71, 102–103].

У синтаксисі сучасної української літературної мови, як зазначають лінгвісти, валентну рамку дієслівних предикатів можуть утворювати від одного до семи іменників з конкретно-предметними значеннями [15, 270; 28, 273]. Параметри семантико-синтаксичної категорії валентності окреслюють з урахуванням таких критеріїв:

1) характеру активності вияву;

2) напряму поширення;

3) семантики синтаксичного компонента;

4) передбачуваності / непередбачуваності [54, 153–154].

За напрямом поширення предикатно залежних субстанційних синтакем виокремлюють валентність лівобічну і правобічну. ***Лівобічна*** валентність

передбачає позицію ліворуч від предиктної синтаксеми як основної синтаксеми в реченні, тоді коли ***правобічна*** валентність – позиції праворуч. Звичайно, в тому чи тому контексті синтаксеми зі своїх типових місць можуть переміститися в нетипові, проте семантична структура речення чітко увиразнює позицію й кваліфікацію кожної. Інакше кажучи, інверсія як експресивно-комунікативний модифікатор речення щодо вираження авторських інтенцій здебільшого корелює з розподілом компонентів речення на основі формально-синтаксичного підходу.

З опертям на семантичний критерій синтаксичного компонента валентність характеризують як ***предикатну***, коли йдеться про активну валентність предиката, і ***субстанційну***, коли мова йде про пасивну субстанційну валентність. Лівобічна субстанційна синтаксема представлена пасивною суб'єктною синтаксемою, правобічні – пасивними субстанційними об'єктною, адресатною, інструментальною і локативною синтаксемами [54, 258–274].

Специфіка семантичного неелементарного (або ускладненого) простого речення передбачає наявність, окрім предикатних і субстанційних, синтаксем невалентного характеру. Це вторинні одиниці предикатного / непредикатного типу, які утворилися внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень і виражають сукупність значень ознаки. Сюди належать вторинні предикатні синтаксеми, предикатно-субстанційні та складні субстанційні синтаксеми. Групу синтаксичних одиниць невалентного характеру формують вторинні предикатні синтаксеми, серед яких найбільш чисельними є адвербіальні та атрибутивні [43, 50]. Підґрунтям для з'яви тих чи тих вторинних синтаксем є відповідні – адвербіальні чи атрибутивні – семантико-синтаксичні відношення, які постають у результаті синтаксичної деривації [14].

1.2.2. Типологія предикатів як носіїв предикативності в реченні

У семантично елементарному реченні усталилося виокремлювати два типи синтаксем: первинні і вторинні. Серед первинних, зі свого боку,

вирізняють предикатні та субстанційні, тоді коли серед вторинних – атрибутивні, адвербіальні, модальні.

Предикатні синтаксеми, або предикати, є основними компонентами реченнєвої конструкції. З урахуванням вербоцентризму граматичного ладу української мови [2, 17; 16, 364; 38, 153] предикат як центральний компонент речення в межах семантико-синтаксичного підходу до аналізу його, з одного боку, передбачає семантичну структуру цього речення, а з іншого – прогнозує його валентне оточення, тобто кількість актантів семантично залежних від предиката і детермінованих його лексичним значенням. Інакше кажучи, предикат формує т. зв. валентну рамку.

Основним семантичним варіантом предикатної синтаксеми є *предикати дії* (акціональні предикати). Конструкції з акціональними предикатами формують найбільшу кількість речень української мови. Таку особливість зумовлено загальною закономірністю функціювання предикатів дії, які «становлять основні й найпоширеніші предикати речення, що є найпоказовішими фактично в усіх мовах» [52, 127]. Серед диференційних ознак акціональних предикатів називають: 1) волюнтивність; 2) контрольованість; 3) каузативність; 4) акціональність; 5) локалізованість у часі [43, 61].

З урахуванням семантики серед акціональних предикатів вирізняють: 1) предикати активної фізичної дії, напр.: *білити,синити, варити, колотити, чистити, сушити, мочити, готувати, в'язати, руйнувати, кришити, ламати, нищити, палити* та ін.; 2) акціонально-локативні предикати (предикати руху), напр.: *бігти, брести, іти, їхати, крокувати, летіти, лізти, пливти; везти, волокти, котити, нести, сунути, тягти* та ін.; 3) предикати інтелектуально-пізнавальної діяльності, напр.: *читати, писати, ділити, вимірювати, відмінювати, додавати, множити, досліджувати, аналізувати* та ін.; 4) предикати мовленнєвої діяльності, напр.: *промовити, повідомити, сказати, інформувати, лепетати, мимрити, бурмотіти, бурмотати, белькотіти,*

белькотати та ін.; 5) предикати сприйняття, напр.: *бачити, чути, відчувати, вдихати, нюхати, помічати, слухати, спостерігати* та ін.

Предикати процесу – це такий семантичний тип предикатних синтаксем, що відтворює динамічну неконтрольовану ситуацію, пов'язану з кількісними та якісними змінами суб'єкта. Характерною ознакою процесуальних предикатів є здатність відображати динамічні ситуації. Що не передбачають активного діяча. Для динамічності процесів характерна мимовільність, неусвідомленість, іноді стихійність [43, 75]. Серед предикатів процесу вирізняють: 1) предикати фізичних процесів, напр.: *бубнявіти, буяти, відцвітати, в'янути, дозрівати, достигати* та ін.; 2) предикати фізіологічних процесів, напр. *втомлюватися, хворіти, знемагати, гоїтися, линяти, лисіти* та ін.; 3) предикати емоційно-психічних процесів, напр.: *веселитися, гніватися, злитися, лютуватися, непокоїтися* та ін.; 4) предикати розумових процесів, напр.: *розумніти, розумнішати, мудріти, мудрішати, дурнішати* та ін.; 5) предикати соціальних процесів, напр.: *процвітати, руйнуватися, розорятися, девальвувати* та ін.; 6) предикати процесів звучання, напр.: *бамкати, бахкати, бемкати, гудіти, гигикати, ґелґотіти, дзвеніти, хлюпати, гавкати, кукурікати* та ін.

Предикати стану передають значення «перебувати в якомусь стані». Диференційними ознаками цих предикатів є: співвіднесеність стану з часовою віссю, місце на часовій осі, орієнтованість на об'єкт, фазовість, сполучувальність, статичність. Предикати стану об'єднують кілька семантичних груп, зокрема:

1) предикати фізичного стану, напр.: *безлюдно, вітряно, душно, жарко, людно, холодно, морозно, спекотно* та ін.; 2) предикати емоційно-психічного стану, напр.: *важко, весело, радісно, приємно, кривдно, лячно, сумно, соромно, тяжко, жаль* та ін.; 3) предикати інтелектуального стану, напр.: *відомо, зрозуміло, незрозуміло, сумнівно, невтямки* та ін.; 4) предикати емоційно-оцінного стану, напр.: *кохати, любити, ненавидіти, бентежити, вабити, вражати, гордитися, милуватися, дивуватися, жаліти, засуджувати,*

хвилювати та ін.; 5) локативи стану, напр.: *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, міститися* та ін.; 6) предикати буттєвості, напр.: *існувати, бути, траплятися, ставатися, відбуватися, здійснюватися, тліти, жити, роїтися* та ін.; 7) посесивні предикати, напр.: *належати / не належати, володіти / не володіти, мати / не мати* та ін.; 8) предикати тотожності / нетотожності [43, 59–60], напр.: *адекватний, відповідний, еквівалентний, ідентичний, однаковий, однотипний, рівнозначний, тотожний* та ін.

Предикати якості – це предикати, що окреслюють якість як статичну ознаку і цим власне протиставляються предикатам дії і процесу, які передають динамічні ознаки. Предикатам якості притаманні такі риси, як: 1) статичність; 2) орієнтування на пасивність суб'єкта; 3) здатність виражати постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку [7, 254]. З урахуванням семантики виокремлюють предикати якості, які експлікують: 1) особливості характеру й психічного складу істот, напр.: *добрий, злий, лагідний, чесний, сміливий, відважний, радісний, хоробрий, щирий, щедрий* та ін.; 2) інтелектуальні властивості, напр.: *кмітливий, розумний, мудрий, дурний, нерозумний* та ін.; 3) фізичні та фізіологічні якості істот, напр.: *здоровий, міцний, сильний, хворий, худий, сліпий, глухий, німий* та ін.; 4) загальну оцінку, напр.: *милий, лагідний, ласкавий, люб'язний*, *гарний, вродливий, симпатичний* та ін.; 5) вікові ознаки, напр.: *дорослий, молодий, старий, юний, літній* та ін.; 6) ознаки предметів чи істот щодо кольору або масті, напр.: *білий, зелений, червоний, буланий, гнідий, вороний, сизий* та ін.; 7) параметричні ознаки, напр.: *великий, малий, вузький, глибокий, круглий, мілкий* та ін. [43].

Засадничим для вирізнення *предикатів кількості* (квантитативних) є особливість їхньої семантики: вони здатні характеризувати предмет з кількісного боку, а також їм властиві своєрідні сполучувальні можливості. Такими предикатами можуть бути різні розряди числівників у предикативній функції.

О. Кульбабська, докладно вивчаючи вторинну предикативність у простому реченні, установила набір загальних ознак предикатних синтаксем як центральних первинних синтаксем:

1. Первинна предикатна синтаксема – центральний компонент семантично елементарного простого речення, що формує його структуру та вказує на тип, а також є визначальним у простих неелементарних реченнях.

2. Первинна предикатна синтаксема відповідає двом основним вимогам: має семантичну автономність та самодостатність.

3. У простому елементарному реченні функціонує лише одна предикатна синтаксема, що моделює одну типову ситуацію.

4. Своєю семантико-синтаксичною валентністю первинна предикатна синтаксема зумовлює кількісно-якісний склад субстанційних синтаксем (що передають значення реальної предметності та визначає їхні функції).

5. Семантична природа предиката й кількісно-якісний склад його актантів визначає тип пропозицій.

6. Первинні предикатні синтаксеми ґрунтуються на первинному для них лексичному наповненні.

7. Сутність предикатного слова відбивають дієслова як основні носії валентності в реченні.

8. Первинні предикатні синтаксеми класифікують або за їхньою семантикою (дії, стану, процесу, кількості, якості, локативні), або за частиномовною належністю (дієслова, прикметники, прислівники, числівники, іменники), або за валентним потенціалом (шести – одновалентні), або характром валентності (активні / сватальні предикати), або за будовою (синтетичні / аналітичні).

9. Усі різновиди предикатних синтаксем формують предикатну парадигму речення [35, 68–77].

У синтаксисі сучасної української мови, на думку більшості мовознавців, основним типом предикатних синтаксем є предикати дії

(акціональні предикати), для яких характерний широкий набір валентних властивостей.

1.2.3. Типологія субстанційних синтаксем як різновиду первинних

У семантико-синтаксичній структурі семантично елементарного простого речення іменникові синтаксеми типологізують на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на стосунок субстанційних синтаксем до відповідного класу предикатів. Виділяють п'ять типів відношень, зокрема: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні, з опертям на які вирізняють п'ять типів субстанційних синтаксем: 1) суб'єктну; 2) об'єктну; 3) адресатну; 4) інструментальну; 5) локативну [43, 262–266].

Суб'єктну синтаксему, що позначає виконавця дії або суб'єкта процесу чи носія стану, якості, кількісної ознаки, характеризують такі ознаки: 1) суб'єктна семантико-синтаксична функція; 2) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в елементарному реченні; 3) активність (при предикатах дії) / пасивність (при інших предикатах); 4) поєднання з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів; 5) найширша семантична диференціація; 6) найбільша кількість морфологічних варіантів; 7) типова центральна формально-синтаксична функція підмета; 8) типова комунікативна позиція теми (даного) за актуального членування речення [43, 125].

Об'єктна синтаксема називає об'єкт (предмет), на який спрямована дія, процес чи стан. Для неї характерні такі ознаки: 1) здатність виконувати об'єктну семантико-синтаксичну функцію; 2) валентна детермінованість динамічними / статичними предикатами; 3) правобічна валентна позиція стосовно предикати (у системі мови); 4) облігаторність / факультативність; 5) пасивність [43, 145].

Напівпериферійне місце порівняно із суб'єктною і об'єктною синтаксемою, які здатні формувати елементарну мінімальну структуру речення, посідає *адресатна* синтаксема. Вона позначає особу або іншу істоту,

на користь чи на шкоду якої відбувається дія. Для адресатної синтаксеми характерні такі диференційні ознаки: 1) субстанційність; 2) валентний зв'язок з дієслівним предикатом; 3) правобічна валентна позиція стосовно предиката дії; 4) пасивність [43, 188].

На противагу іншим субстанційним синтаксемам адресатна синтаксема має найменшу семантичну розгалуженість, позаяк здатна валентно сполучатися лише з:

– деякими дієслівними предикатами, зокрема на позначення: 1) давання; 2) повідомлення; 3) писання; 4) перенесення; 5) перевезення;

– похідними від них дієслівними іменниками;

– окремими прикметниковими предикатами [43, 188].

Інструментальній синтаксема позначає знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію. Релевантним для неї є здатність виражати: 1) субстанційність; 2) валентну пов'язаність із предикатом дії; 3) пасивність [43, 202].

На відміну від інших субстанційних синтаксем інструментальна синтаксема поєднується тільки з предикатами дії. Виділяють два різновиди цієї синтаксеми – знаряддя дії та засіб дії.

Для *локативних* синтаксем як мінімальних семантико-синтаксичних одиниць важливими є такі ознаки: 1) субстанційність; 2) периферійність; 3) пасивність; 4) правобічна позиція стосовно предиката в системі мови; 5) валентний зв'язок з динамічними / статичними дієслівними предикатами [43, 226–231].

Отже, у семантично елементарному простому реченні виокремлюють п'ять основних субстанційних синтаксем, які вважають одиницями валентного характеру, оскільки детерміновані семантикою предиката як центральної синтаксеми.

1.3. Кореляція формально-синтаксичної й семантико-синтаксичної організації речення

Формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний аспекти здебільшого не суперечать один одному, у результаті чого слово чи конструкція на позначення тієї чи тієї семантичної категорії – скажімо, просторовості (у семантико-синтаксичному аспекті йдеться про категорію локативності) найчастіше виконує синтаксичну функцію обставини місця. Наприклад, речення *Запорожці підстукували в ритм підковами* з формально-синтаксичного боку іменник *запорожці* виконує функцію підмета, із семантико-синтаксичного – позначає виконавця названої предикатом дії; дієслово *підстукували* з формально-синтаксичного боку виконує функцію присудка, вираженого дієвідмінюваним дієсловом, із семантико-синтаксичного – позначає предикат дії; конструкція *в лад*, відповідаючи на питання *яким способом?,* у формально-синтаксичному аспекті виконує функцію обставини способу дії, у семантико-синтаксичному аспекті є вторинною адвербіальною синтаксемою на позначення способу дії; іменник *підковами* з формально-синтаксичного боку виконує функцію додатка, із семантико-синтаксичного – об’єктна синтаксема. За будовою наведене речення у формально-синтаксичному аспекті просте неускладнене, тоді як із семантико-синтаксичного погляду – просте семантично ускладнене: мінімальну семантичну структуру, яку формують предикат і залежні від нього первинні субстанційні синтаксеми – суб’єктна і об’єктна, ускладнено адвербіальною синтаксемою, наявність якої в реченні є свідченням семантичної ускладненості. Інакше кажучи, аналізоване речення є трансформованим об’єднанням двох простих речень: *Запорожці підстукували підковами* і *Запорожці зберігали ритм*. У результаті синтаксичної деривації й оптимізації висловлювання одержують одне речення, каркас якого становить опорне речення, і цей каркас ускладнений фрагментом – сконденсованим уламком інформації речення *Запорожці зберігали ритм*. Таким чином,

наявність у реченні двох пропозицій засвідчує його ускладненість на семантичному рівні.

Загалом зіставлення результатів аналізу речення з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного рівня дає підстави висновувати, що абсолютна симетрія властива предикатові та присудкові, оскільки вони можуть «видозмінювати свої морфологічні, морфолого-словотвірно-синтаксичні, лексико-семантичні категорії, але позбавлені змоги переміщатися з однієї реченнєвої позиції в інші» [64, 9]. На противагу цьому суб'єктові, об'єктові, адресатові, інтструменталю, з одного боку, та підметові, додаткові, з іншого боку, притаманна як симетрія (суб'єкт ↔ підмет, об'єкт ↔ додаток, адресат ↔ додаток, інструменталь – додаток), так і асиметрія (суб'єкт ↔ додаток, об'єкт ↔ підмет тощо). Про симетричні відношення йдеться за умови, що той чи той компонент речення функціонує в типовій для нього синтаксичній позиції. «Асиметричні відношення постають тоді, коли суб'єкт заповнює іншу нетипову для нього позицію – позицію додатка, а об'єкт – позицію підмета. У реченні як найскладнішій комунікативній одиниці в синтаксичній системі мови чітко взаємодіють інтра- й екстралінгвальні чинники, що безпосередньо відображено на його лівобічно-предикатній або лівобічно-предикатно-правобічній валентній організації» [64, 9].

За твердженням синтаксистів, у системі мови переважає тенденція до кореляції, коли компоненти семантико-синтаксичної структури речення (тобто синтаксеми) якісно й кількісно співвідносяться з компонентами формально-синтаксичної структури (тобто членами речення) [63, 18].

Зазвичай дослідники зосереджують увагу на симетричній, або типовій, корелятивності між компонентами структур. За таких умов «предикатна синтаксема має основний формально-синтаксичний варіант у ролі присудка, а на комунікативному рівні – реми. Суб'єктна синтаксема, відповідно, реалізується як підмет або сильнокерований другорядний член речення, тоді як у межах актуального членування посідає позицію теми. Правобічні

субстанційні синтаксеми, своєю чергою, функціонують як керовані другорядні члени речення або як складники комплексної реми» [43, 391, 394].

РОЗДІЛ 2
ОСОБЛИВОСТІ ДОДАТКА ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ (ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ АНАЛІЗУ)

2.1. Вивчення додатка як другорядного члена речення в курсі сучасної української літературної мови (академійна практика)

2.1.1. Типологія додатка як другорядного члена речення

Додаток – це другорядний член речення, що позначає предмет, на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака [7, 84; 69, 87], або другорядний член речення, що називає особу, істоту, предмет, на які спрямована чи яких стосується дія (процес, стан, ознака) [25, 114]. Наведені визначення здебільшого оперті на значеннєвий аспект. На противагу цьому дефініція, яку запропонував А. Грищенко, більше висвітлює граматичну природу додатка – «другорядний член простого речення у формі керованого іменника, займенника або іншого субстантивованого виразу чи у формі інфінітива, пов’язуваного способом прилягання, синтаксично залежний від іншого члена речення (головного чи другорядного), який вимагає відповіді на питання будь-якого з непрямих відмінків. Із загальносемантичного погляду додаток означає в реченні об’єкт (предмет, особу, поняття, явище тощо), безпосередньо чи опосередковано охоплюваний відповідною дією, станом чи ознакою» [19, 182].

Основними формальними й семантичними ознаками додатка є:

1) здебільшого не є компонентом структурної схеми речення (окрім випадків, коли додатком керує перехідне дієслово, яке потребує подальшого конкретизатора названої дієсловом дії (процесу, стану));

2) виражає об’єктні смислові відношення;

3) у формально-синтаксичній структурі речення є другорядним членом речення;

4) у типових випадках виражається іменником або займенником, співвідносним з іменником (названі іменники чи займенники мають форму непрямих відмінків);

5) у реченні здебільшого стоїть після опорного слова;

6) поєднується з опорним словом синтаксичним зв'язком керування, зрідка – прилягання;

7) у семантико-синтаксичній організації речення корелює з об'єктними, суб'єктними, адресатними, інструментальними синтаксемами;

8) на комунікативному рівні може виступати темою чи ремою або входити як до теми, так і реми [7, 84–85; 69, 87].

Релевантною ознакою додатка як другорядного члена речення є його предметне (об'єктне) значення, у якому зреалізовані часткові значення власне об'єкта (*писати* ***твір****, асфальтувати* ***дорогу****, рвати* ***квіти***), адресата дії (*подарувати* ***сестрі****, написати* ***подрузі***), знаряддя чи засобу дії (*писати* ***ручкою****, малювати* ***олівцем****, мазати* ***йодом***).

Частиномовний статус слова, від якого залежить додаток – дієслово, іменник, прикметник (дієприкметник), прислівник (дієприслівник і безособові форми на *-но, -то*) детермінують розмежування типів додатків. У граматиці сучасної української літературної мови усталилося вирізняти додатки: 1) придієслівні; 2) присубстантивні; 3) приад'єктивні; 4) приадвербіальні, пор. (відповідно): *Сірко сидів на лавочці під рясною вербою, вирізав* ***з гілки млинка*** (524); *Честолюбство гетьманів – незборна завада* ***до злуки*** (52); *Він* [Лаврін] *і сам ясний* ***лицем*** *і щедрий* ***помислами*** (57); *Це була дамаська криця, викувана й вигострена майже до жаскості, в неї було вкладено стільки* ***сили, вміння*** *й* ***пристрасті****, що вона спивала життя, ледве діткнувшись до плоті* (27); *Е ні, ще не всі* ***меди*** *спито. Ще не всі* ***скарби*** *зібрано* (104).

З опертям на внутрішню будову синтаксисти вирізняють прямі та непрямі додатки. Прямим називають додаток, яким керує перехідне дієслово, а залежне слово, яке виконує функцію додатка, виражене: 1) формою знахідного відмінка без прийменника, напр.: *Справного* ***курінного*** *обрало собі товариство* (60); 2) формою родового відмінка, якщо іменник позначає частину від цілого, напр.: *Підвечерявши, Сироватка заходився мити казан. Прив'язав до нього мотузок, хотів зачерпнути* ***води*** *з колодязя…* (687);

Черняченко підбавляв ***меду,*** *не помічаючи, як спливає на поверхню дьоготь* (77); 3) формою родового відмінка, якщо перед дієсловом вжито заперечну частку ***не***, напр.: *Хоч, може, котрийсь інший біля отамана й* ***шапки*** *не клав би на голову* (57); ***Щирості*** *в голосі не було* (77).

Непрямими вважають додатки, виражені всіма іншими формами непрямих відмінків (напр.: *В поході козаки ставилися до* ***мене*** *ні добре, ні погано…* (699); *Він* [кіт] *теж не наближався до* ***казана*** (742)), а також залежні від інших частин мови (крім дієслова) – іменника, прикметника, прислівника тощо, напр.: *Скрушно стало від споглядання* ***дружби*** *коси й мушкета, й поле чомусь запахло не дозрілим зерном, а кров'ю…* (521); *Солов'ї вщухали, а затим розпочинали знову. Вступав завжди отой молодий, ляскітливий. Обманювався своїм співом, гадав, він приємний* ***солов'їхам*** (286); *Либонь, тільки вони не бояться батька-гетьмана, вловлюють своїми серденьками його приязнь, і те особливо приємно* ***Самойловичу*** (110).

Особливим випадком непрямого додатка є додаток, виражений формою інфінітива. У синтаксисі усталилося вважати додатком інфінітива, залежні від дієслів зі значеннями: заклику, запрошення, прохання, розпорядження, наказу, повеління, заборони, пересторогu, дозволу, обіцянки, навчання, напр.: *– ...А мені гетьман повелів* ***переказати****, аби ти йшов до нього* (76); *…козаки забули звичай, який найпильніше забороняв* ***приводити*** *на Січ жінку…* (467); *Врешті Сіркові вдалося спровадити аг. Пообіцяв* ***розв'язати*** *їхню суперечку, але спочатку мав послати на ті урочища свого осавула* (798); *Дозволялося* ***ходити*** *в гості в інший курінь раз на тиждень, а також на свята* (61); *Того Лаврінові кортіло найбільше – навчитися* ***малювати*** *картини, він навіть хотів найнятися до богомаза, але того прогнали з Січі за якусь крадіжку* (175).

Вирізнення прямих і непрямих додатків певною мірою корелює з характеристикою типу, оскільки умови прямих додатків можуть бути актуалізовані тільки в тому разі, коли йдеться про придієслівні додатки.

2.1.2. Морфологічні моделі додатка, вираженого відмінковими формами

Дібраний фактичний матеріал засвідчує, що найбільш продуктивними формами вираження додатка є придієслівні форми знахідного, родового, орудного відмінка

2.1.2.1. Форма знахідного відмінка

Безприйменникова форма додатка, вираженого знахідним відмінком, залежить від перехідних дієслів зі значеннями:

1) конкретної фізичної дії, пор.: *молотити, копати, орати, кувати, малювати, різати, кроїти, зшивати, креслити, мочити* та ін., напр.: *Нікого в нього немає – ні батька, ні неньки, нікому він не потрібний, навіть братові, Митрофанові, який кує чужим срібним молотком свою неправу* ***долю*** (749); *Писар вмочив у каламар* ***перо*** (90);

2) зміни зовнішнього вигляду об'єкта, пор.: *фарбувати, прасувати, асфальтувати, крохмалити, кошлатити* та ін., напр.: *Сірко замислився. Потер рукою підборіддя, покошлав* ***брови*** (90);

3) інтелектуальної діяльності, пор.: *писати, читати, рахувати, лічити, думати, слухати, додавати, віднімати, множити, вчити* тощо, напр.: *Сірко посміхався в колючого вуса. Вчив* ***підписаря*** *стріляти* (92); *Яковлев читав* листа *таким басом, що мухи зривалися з стелі й із дзижчанням билися об нерівні, в рябих камінцях, катюжанські шибки* (95);

4) мовлення, пор.: *говорити, казати, мовити, мимрити, лепетати, бурмотіти, шепотіти* тощо, напр.: *– За якого Філона? – А сам поморщився, бо пригадав, що саме це* ***ім'я*** *шепотіла Лукина в п'яній гарячці кохання* (575)

5) переміщення, пор.: *котити, сунути, нести, штовхати, пхати, везти,* напр.: *Вільний дніпровий вітер навіяв йому в груди* ***звитяги****…* (306); *Везли чималу* ***здобич****, вели* ***сім тисяч*** *визволених* ***християн****, гнали полоном* ***кілька аг, беїв****, а серед них найзнатнішого та найбагатшого після хана* ***мурзу*** *– Батиршу-Мансурова* (657);

6) приготування, подавання їжі, пор.: *варити, готувати, пекти, смажити, солити, перчити, наповнювати, наливати* та ін. напр.: *Козаки*

купали коней, купалися самі, ловили рибу і варили ***юшку*** *зі смачних дніпровських судаків та лящів* (306); *Ще й зараз міг* [Сірко] *спалахнути й зварити* ***соломаху****, що її не розрізати ножем* (73);

7) сприймання, пор.: *бачити, чути, нюхати, вдихати, слухати, вловлювати* тощо, напр.: *Спрагло вдихав* [Лаврін] ***пахощі*** *вербових котиків, молодої лепехи, рясту* (612); *Видно, він бачив свого* ***ворога*** *близько, не забував про нього ні на годину* (529); *Сірко вловлював* ***непевність*** *у поведенції гетьмана* (528);

8) пошуку, пор.: *шукати, никати*, напр.: *Митрофан шукав собі срібні* ***підкови*** (570).

Прийменникову форму додатка, вираженого знахідним відмінком, репрезентовано моделями:

*«****ПРО*** **+** *знах. відм.»* при дієсловах зі значеннями:

1) ставлення (позитивного чи негативного) до об'єкта, піклування, пор.: *дбати, піклуватися, хвилюватися, турбуватися* тощо, напр.: *Й що несосвітеннішими видавалися йому* [Сіркові] *такі запитання, то більше турбувався Лавріновою* ***долею*** (284);

2) мовленнєвої діяльності, повідомлення, пор.: *розповідати, сповіщати, інформувати, повідомляти, мимрити* тощо, напр.: *Падишах і вранці не скаже їм нічого, нехай мудрують, як повідомити своєму повелителеві про* ***загибель*** *його охоронця на варті* (27); *…чому навіть генеральна старшина, піднімаючи за нього чари, мимрить щось лише* ***про розум, розважливість, статечність****?* (34); *Щоправда, діди і батьки розповідають про* ***все*** *те пошепки, ще й поглядають через тин на широке сусідське подвір'я* (49);

3) інтелектуальної діяльності, пор.: *писати, читати, пам'ятати, довідатися, здогадатися* тощо, напр.: ***Про*** *все* ***це*** *гетьман пише цареві в листі* (34); *Боривітер зорить за чимось своїм, але він пам'ятає* ***про ластівку****, чує її незатемненими чуттями* (38); *Сушею – шлях довгий, та й козаки про* ***все*** *довідаються заздалегідь* (67); *Симеон знав, що Сірко давно* ***про все*** *здогадався,*

але обоє вдавали, буцім кошовий нічого не знає й приймає його за царевича зі щирою вірою (83).

***«НА** + знах. відм.»* при дієсловах зі значеннями:

1) чуттєвого сприймання, пор. *сподіватися, покладати, покладатися* тощо, напр.: *І нема **на що** сподіватися* (554); *Покладаю надію на бога, що військо на оборону прийде. – Пожував мокрими губами й сказав несподівано жорстко та непривітно: – За самозванця ж милості не сподівайся. Й не покладайся в цьому ні на чиє заступництво* (94);

2) негативного ставлення, пор.: *гніватися, сердитися, злитися, ображатися*, тощо, напр.: *Бо серце було й далі налите ярим гнівом **на царя*** (221); *Гнівався **на Сірка** й нервувався, бо не було іншого способу до розмови* (421)

3) дотику до об'єкта, пор.: *спиратися, опиратися* тощо, напр.: *Крайні з лівого боку татари зупинилися, поспиралися **на списи*** (350); *Відав: треба не дати козакам очуняти, треба наступати **на них** раз по раз* (661);

4) раптового, несподіваного натрапляння на той чи той об'єкт, пор.: *напасти, натрапити*, напр.: *Третього червня, коли Сірко з компанією чинив малий розвідний промисел за Дністром, напали козаки **на** дивну **тасьму*** (95); *Блискітки не давалися до рук, він розгріб сніг і, мабуть, вернувся б розчарований до хати, коли б не натрапив **на барвінок** – на інше диво* (611).

2.1.2.2. Форма родового відмінка

Однією з поширених форм вираження додатка є форма родового відмінка, репрезентованого як безприйменниковою позицією, так і прийменниковою.

Безприйменникова форма додатка, вираженого родовим відмінком, здебільшого залежить від дієслів зі значеннями:

1) бажання, волевиявлення, пор.: *хотіти, бажати, воліти, жадати, потребувати, прагнути* тощо, напр.: *«Щасний Лаврін», – думав Марко. Бажав товаришеві **долі** й зі страхом почував, що це йому важко* (161); *Вона* [Софія]

тільки вдавала з себе жінку самостійну та горду, а насправді була слабка і потребувала його ***підтримки*** *та захисту* (719);

2) досягнення відповідного результату, пор.: *домогтися, досягти, дочекатися* та ін., напр.: *Мабуть, тому і досягнув* [гетьман] *найвищої* ***влади*** *та великого статку* (31); *Отож і дочекався крайнього* ***упадку*** *і* ***запустіння*** *отчизни нашої* (329);

3) уникнення об'єкта, пор.: *уникати, боятися, страхатися, сторонитися, чужитися* тощо, напр.: *Отож, якщо запорожець хоче уникнути катівських* ***мук****, нехай зізнається у всьому йому, хорунжому* (376–377); *…люди боялися такої* ***переміни*** *в природі, казали, що це боже наслання* (391);

4) стосунку до відповідного об'єкта, пор.: *торкнутися, триматися, дотримуватися* тощо, напр.: *Ждан дотримався* ***слова*** *і став бажаним гостем у Колисок* (565); *Ждан не бачив і не знав, куди вони біжать, тримався* ***Кайдана****, який вже не крився, а гупотів, мов розжоханий кінь* (770);

5) позбавлення відповідного об'єкта, пор. зректися, позбутися, позбавитися тощо, напр.: *Дорошенко зрікся гетьманського* ***чину*** *ранком наступного дня* (541); *Гетьман протримав у голові цей клопіт трохи не всеньку ніч, так і не позбувся* ***його*** (555);

6) достатнього охоплення відповідного об'єкта, пор.: *надивитися, наїстися, напитися, наслухатися* та ін.: *Наслухався* ***слів*** *хитрих, облесливих, а ще слів мовби й відвертих* (289);

7) міри наявності об'єкта, пор.: *бракувати, бракнути, не ставати, вистарчати* тощо, напр.: *Уперше йому* [Дорошу] *не вистачало власного* ***розуму****, власного* ***розмислу*** (179);

8) навчання, опанування об'єктом, пор.: *навчати, учити, навчатися, повчитися* тощо, напр.: *Грамоту знав, почав читати книжки, від одного дяка навчився* ***латини*** *та* ***польської мови*** (667); *Минаєв учився в кошового отамана військової* ***науки*** *й* ***науки*** *жити з людьми* (516).

Прийменникову форму додатка, вираженого родовим відмінком, репрезентовано моделями:

Модель *«**ДО** + род. відм.»* при дієсловах зі значеннями:

1) досягнення об'єкта, напр.: *Маркові, щоб добутися **до** гуртового **казана**, доводиться або пролазити попід руками, або хапати через голови* (221);

2) доповнення одного об'єкта іншим, напр.: *Марко пристав **до ватаги** самочинно* (223); *…їх* [Лавріна і Марка] *записали **до куренів** і почали навчати бойової козацької справи…* (161); *Коли наступає ворог – вони порохові, а коли на кордонах тихо, можновладці виловлюють і кидають **до них** всіляких небезпечних для них людців* (380);

3) спрямування дії, виконуваної суб'єктом, на об'єкт, напр.: *Гниличиха – дебела, товстонога молодиця – бігла з дійницею **до корови*** (332); *Сікався **до жінки**, вигукував, що більше не підпустить до воріт жодного січовика* (308); *…потроху вертався думками **до людей**, їхніх **клопотів*** (551);

4) апелювання до когось з певною метою, напр.: *Того Лаврінові кортіло найбільше – навчитися малювати картини, він навіть хотів найнятися **до богомаза**, але того прогнали з Січі за якусь крадіжку* (558).

Іноді додаток, реалізований названою моделлю, може бути приад'єктивним, напр.: *Марко сам **до** тих **змаг** не вдатний, одначе володів неперевершеним умінням звести в герці-задирачці інших* (163), чи приадвербіальним, напр.: *Так вони й жили, і всі трохи дивувалися їхній дружбі, але їм до того було байдуже* (163).

*«**ВІД/ОД** + род. відм.» при дієсловах зі значеннями:*

1) позбавлення, уникання, напр.: *Морщиться, стенається з болю бояринова душа, утримує його **від** рішучого **кроку*** (305); *Вирватися, вирватися з-під цих густих віт, утекти **від** цього тоскного **шуму*** (184); *Пригадав, як порятувався **від** катівського **меча**, як повів на Брусів хутір зграю* (322); *Хмелевим ім'ям голота борониться **од старшини**, лякає її ним, пророкує нового Хмеля* (340)

2) віддалення, напр.: *Вона й любила цей зелений шум, і хотіла* ***від нього*** *втекти* (184); *Признатися ж, що Лаврін йому син, ніяк не міг. Навіть боявся, що той втече* ***від нього*** (204);

3) відокремлення, напр.: *Уділяє* ***від*** *своїх* ***припасів*** *усім, кому може* (197); *А Сірко пересунув довбаночку через піщану косу, що цієї пори відокремлювала Дніпро* ***від луки****, й, плутаючись у лепешняку, потягнув її далі, а потім втікав біловоддям у очерети, де татари не могли його сягнути* (296);

4) воління, бажання, прагнення, напр.: *Й не тому, що знав про життя більше, ніж інші, а через те, що жадав* ***від нього*** *дуже мало й ніколи не збирався відняти бодай якусь мізерію в інших* (198);

5) залежності, напр.: *...життя безконечне в оцих ковилах і квітах, вони народжені богом і чомусь полишені на власну волю й підкоряються якомусь одному великому законові, в який входить і він, бо залежить* ***від*** *оцих* ***злив*** *і* ***трав, звірів*** *і* ***риб****, а вони –* ***від нього*** (199).

Модель *«**ДЛЯ** + род. відм.»* при дієсловах із семантикою:

1) призначення виконуваної дії, напр.: – *Наймiть на якийсь час козаків. Є такі в містечку. Звичайно, вони ледачкуваті, але* ***для сторожі*** *згодяться* (370); *За ремонт чобіт (брався полагодити їх сам), сякий-такий харч та корм* ***для Савура*** *мав скосити нежар у долинці, змолотити півтори копи жита й допомагати по чоботарству* (396);

2) стосунку до певної дії (процесу чи стану), напр.: *Вони вважають, що Сироватка – запорозький старшина, кожен запорожець* ***для них*** *– пекельний ворог, та ще потай пробрався до їхнього стану* (376); ***Для Сироватки*** *це було як нагла куля з-за рогу* (385).

Додатки, засвідчені моделлю *«**ПРОТИ** + род. відм.»*, називають об’єкт, на боротьбу з яким чи назустріч якому спрямовано дію, напр.: *Сірко мовчав, і та його мовчанка все глибше виповнювалась гнівом* ***проти Черняченка*** (75); *Для цих людей немає нічого святого. Вони підуть* ***проти брата****, множитимуть ворогів наших* (671).

2.1.2.2. Форма орудного відмінка

Безприйменникова форма додатка, вираженого орудним відмінком, здебільшого залежить від дієслів зі значеннями:

1) стосунку до об'єкта, пор.: *дорожити, ризикувати, цікавитись, захоплюватись* тощо, напр.: *Дорожив своїм **життям**, у душі вивищувався над іншими людьми, хоч розум підказував, що насправді – дрібний і нікчемний* (669);

2) виконуваної роботи за допомогою названого об'єкта: *працювати, копати, малювати, різьбити, молотити* та ін., напр.: *…вони були веселі й говіркі й одразу ж завзято запрацювали **ложками*** (439); *У довгій, до п'ят, киреї, з насунутою на очі кобкою, закутавши другою киреєю груди й голову, молотив важкою **гаківницею** майже наосліп по головах, по шаблях, по крупах коней* (647);

3) ставлення до об'єкта, пор.: *славитися, перейматися, утішатися* тощо, напр.: *Різдвяні свята славляться **врочистостями*** (436); *Минаєв умів утішатися **життям**. Часом на самоті переймався гарячою **радістю*** (516);

4) керівництва, пор.: *керувати, керуватися, командувати*, напр.: *…хто знає божий і людський промисел, керується **міркуваннями** вищими* (201);

5) володіння, пор.: *володіти*, напр.: ***Лавріном** і **Марком** заволоділа тривога, а водночас їх пойняла грізна врочистість* (190); *Розпач заволодів **Марком**, він знесилів до краю й згубив надію* (260);

6) виділення об'єкта з можливим відтінком обставинного значення способу дії, пор.: *сипати, дихати, кипіти, сповнюватися, заростати* тощо, напр.: *Ширмували в саду на галявині, саме біло квітли вишні й засипали молодих герцівників білим **цвітом*** (292);

7) надання руху об'єктові, пор.: *хитати, ворушити, розводити* тощо, напр.: *Киліяна вперто похитала **головою*** (397); *А той бачив, що непереливки, одразу змалів, розводив **руками*** (671);

8) надання певного стану об’єкту, пор.: *пашіти, променіти*, *пломеніти* тощо, напр.: *Киліянине лице пашіло* ***вогнем*** (399); *Мерехтіли* ***іскрами*** *натерті до блиску позолочені панікадила на стінах* (439);

9) наділення відповідним об’єктом, пор.: *нагородити, забезпечувати, оснащувати* тощо, напр.: *А молоде* [серце], *ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання,* ***яким*** *його нагородять за славу* (22);

10) обміну об’єктами, пор.: *ділитися, обмінюватися* тощо, напр.: *Тому й поділився своєю* ***скрухою*** *з молодим заїжджим козаком* (179);

11) оточення чогось певним об’єктом, пор.: *обставляти, оточувати* тощо, напр.: *Сірко обставив галявину новими* ***липівниками*** *для меду, кілька кадібців розставив і на галявині* (292); *...п’ятнадцятеро запорожців укручували* ***смолою*** *та* ***клоччям*** *начинені порохом та сіркою гранати* (208).

12) наповнення, пор.: *наповнити, налити* тощо, напр.: *Весна. Вона зігріла щось у його душі, з нею починалася якась нова п’ядь його життя, вже, звичайно, не найкраща, а все-таки наповнена доброю* ***тривогою*** *і* ***надією*** (85); *Його* [Лавріна] *всього переповнило її* ***сміхом****, її* ***голосом*** (151).

Прийменникова форма додатка, вираженого формою орудного відмінка, репрезентована моделями:

«НАД + *оруд. відм.» при дієсловах зі значеннями:*

1) ставлення (здебільшого негативного) до об’єкта, пор.: *кепкувати, глумитися, насміхатися, славитися* тощо, напр.: *Але тепер почав насміхатися* ***над Сірком*** *Тимко* (266); *Просто спиналося в душі щось ворохобне, хотів, якщо все оббудеться, трохи покепкувати* ***над сторожею*** (383);

2) розумової діяльності, пор.: *думати, мізкувати, міркувати, поміркувати, роздумувати, розмірковувати,* напр.: *...якийсь час він* [Лаврін] *роздумував* ***над тим****…* (363);

3) володіння, панування, пор.: *володіти, панувати*, *мати силу*, напр.: *Десь у глибині душі Ногаєць почував, що страх має над ним більшу, ніж* ***над*** *деякими іншими* ***козаками****, силу* (332); *– Щоб тобі, скурвому синові, так*

хотілося дихати, як мені ***над тобою*** *панувать, – плюнув у його бік Білий, утираючись шапкою, яку підняв зі снігу* (449); *Хан злостився, кусав губи, що не володарював* ***над часом****, а тільки* ***над*** *людськими* ***життями*** (466).

РОЗДІЛ 3
ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ ЯК ПЕРВИННОЇ СУБСТАНЦІЙНОЇ СИНТАКСЕМИ (СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ)

3.1. Диференційні ознаки об'єктної синтаксеми

Субстанційні синтаксеми передають значення предметності й формують валентну рамку того чи того предиката. Семантико-синтаксичні відношення, на основі яких і вирізняють субстанційні синтаксеми, детерміновані певним типом предиката, який відкриває поруч себе певну кількість актантних позицій

У семантично елементарному простому реченні між предикатом як центральною синтаксемою і субстанційними синтаксемами як предикатно залежними можуть виникати різні типи відношень, зокрема: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні відношення . На основі цих відношень вирізняють різновиди субстанційних синтаксем. Серед них – суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну та локативну.

Чільне місце у системі первинних субстанційних синтаксем відведено об'єктній синтаксемі. Об'єктна синтаксема позначає предмет, на який спрямована дія, процес чи стан.

Категорія об'єкта завжди була актуальною темою в мовознавстві, а з початку XX ст., часу, коли виникає функційна граматика, маємо новий погляд на роль об'єктної синтаксеми у структурі речення. У сучасних граматиках розглядають цю категорію у трьох аспектах: формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та комунікативному. В основі категорії об'єкта лежить предметне значення, тобто об'єкт – це те, на що завжди спрямована дія, процес чи стан.

Синтаксист О. Межов виділяє такі диференційні ознаки об'єктної синтаксеми: 1) об'єктна семантико-синтаксична функція; 2) валентний зв'язок з динамічними / статичними предикатами; 3) правобічна валентна позиція стосовно предиката; 4) облігаторність / факультативність; 5) пасивність [43, 145].

Дослідниця О. Ледней доповнює ці ознаки ще кількома, уважаючи, що об'єктній синтаксемі притаманні: 6) широка семантична диференціація (назви конкретних, які не існують поза людською діяльністю об'єктів і понятійних ситуацій реального світу, на позначення яких виступають усі лексико-граматичні розряди іменників та займенників); 7) наявність основного (знахідний відмінок) і периферійних (називний, родовий, давальний, орудний, місцевий, прийменниково-відмінкові форми) морфологічних варіантів; 8) типова формально-синтаксична позиція додатка (передусім прямого); комунікативна позиція реми [37, 7].

3.2. Предикатино залежні різновиди об'єктної синтаксеми

Семантика предиката впливає на семантичну диференціацію об'єктних синтаксем. Така закономірність пояснюється вербоцентричною теорією речення. Дослідник О. Межов у своїй праці виділяє облігаторні та факультативні об'єкти [43, 146–150]. Серед облігаторних синтаксем вчений вирізняє:

- **об'єкт дії** (або акціональний)

1. Об'єкт конкретної фізичної дії, напр.: *...орда сплюндрувала наші* ***домівки****, наші* ***церкви****...* (298); *Отам, під олешиною, вовки розірвали* ***Явдошку***…(567); *...Кат <...> заходився гострити бруском* ***шаблю***… (244).

2. Об'єкт локативної дії, напр.: *Вдруге прийшов він* ***із сусідом****, товаришем з дитячих літ*… (469); *...возив він* [Міюський] *разом з військовим отаманом Флором Минаєвим зашитого в шапку Сіркового* ***листа*** *Разіну з Чиру на Волгу...* (65);

3. Об'єкт інтелектуальної діяльності, напр.: *...людина вигадала* ***залізо*** *– меч і кулю*… (380); …*басурманський полковник писав ту чорну* ***цидулу*** *при султановому оці*… (300).

4. Об'єкт сприйняттєвої діяльності, напр.: *Ногаєць побачив просто перед собою білий* ***ощир*** *посмішки...* (314); *...султан бачив розтріпаних червоних* ***птиць****...*(325); *Отаман майже ревнино поглянув на* ***Мокія*** (20); *Сірко*

<…> слухав неквапливу ***оповідь*** *Щербака* (512); *Хан торкнув правим коліном* ***коня****…*(651).

5. Об’єкт мовленнєвої діяльності, напр.: [Кирило] *…розповів невеселу* ***повість*** (756); *Опівдні Сироватка попрощався* ***з Драгожилом*** *та іншими* ***чумаками****…* (681); *Сироватка присів на човна і попросив прибиша розповісти* ***все****, пообіцявши по тому відпустити* (695);

- **об’єкт процесуальний**

Об’єкт емоційно-психічного процесу, напр.: *А як вона* [людина] *раділа кожній* ***дрібничці*** (35); *Гнівався* [Філон] ***на парубків*** *і дівчат...* (497).

- **об’єкт стативний**

1. Об’єкт емоційно-психічного стану (сприйняття), напр.: *Сіркові на мить* ***стало*** *ніби* ***соромно*** *такої* ***холодності*** *своєї думки, такого житейськи буденного* ***осмислення втрати*** (803).

2. Об’єкт інтелектуального стану, напр.: *Все те було достеменно відомо* ***запорожцям****…* (137).

3. Об’єкт емоційно-оцінного ставлення (почуття), напр.: *Ждан закохався в кругловиду веселуху* ***Парасочку*** (559); *Марко в цю мить ненавидів і подобав* ***Дороша*** (182).

4. Об’єкт володіння, напр.: *Село також належить* ***Григорію Дорофійовичу Дорошенку*** (351); «*…Січ Запорозька* ***слободами*** *володіла…»* (118); *Корчма належала* ***двом господиням****:* ***Улиті Тоцькій*** *та її неодруженій* ***сестрі*** *Христі…* (352).

5. Об’єкт тотожності / нетотожності, напр.: *Віра… майже дорівнює* ***безсмертю*** (640); *Мурашко був схожий* ***на*** *загнаного* ***вовка*** (255).

- **об’єкт квалітативної ознаки**

1. Об’єкт власне-квалітативної ознаки, напр.: [Провідник] *Величний і простий, приступний* ***кожному****, нещадний* ***до ворогів****, добрий* ***до козаків****…* (312); *…ієромонах усе ще ображений* ***на кошового****…* (454).

2. Об’єкт квалітативності-відношення (порівняння), напр.: [Штукар] *не дурніший не тільки* ***за осавула*** *свого куреня…* (164).

3. Об’єкт кваліативно-модального відношення, напр.: *Він* [Ждан] *потрібний* ***Митрофанові*** *не тут…* (740).

3.3. Способи вираження безприйменникового об’єкта

Об’єкта синтаксема найчастіше в реченні виражається формою знахідного відмінка. Щодо цього мовознавець М. Плющ зауважує: «У процесі історичного розвитку слов’янських мов роль прямого об’єкта цілком закріпилася за знахідним відмінком, який у сучасній українській мові зберігає цю первинну функцію, тоді як в інших непрямих відмінках вона є вторинною, семантично і стилістично зумовленою» [59, 43].

Аргументовано описує специфіку вираження об’єкта знахідним відмінком І. Вихованець у своїй праці «Система відмінків української мови». Дослідник виокремлює семантичні групи дієслів у функції об’єкта в реченні з такою валентністю, яка вимагає саме знахідного відмінка [6, 87–90].

Знахідний відмінок разом з родовим можна вважати відмінковим ядром, оскільки саме цими двома відмінками найчастіше представлено в реченні об’єктну синтаксему. Дібраний фактичний матеріал уможливив певною мірою простежити семантику об’єктних синтаксем, яку вдалося структурувати групами іменників на позначення:

1) звуків, створених діями людини: *сплеск, тріск, посвист, подих*, *тупіт*, *луна*, напр.: *І враз Сироватка почув тихий* ***сплеск*** (211); *Мабуть, Денис почув* ***тріск*** *трави або* ***посвист*** *аркана* (693); *Сироватка чув* ***тупіт*** *прудких татарських коней* (13); *…земля віддавала йому* [Сироватці] *всі* ***луни*** *од копит…* (11);

2) споруд, будівель: *церква, башта, фортеця*, напр.: – *…Оточити* ***фортецю*** *з усіх боків, щоб і дух не вилетів звідти…* (467); ***Церкву*** *спорудили на місці старого церквища…* (560); *...такі* ***башти*** *замислюють при будівництві як порохові і тюремні воднораз…* (380).

3) рослин, які зазнають впливу певної фізичної дії з боку людини, природних сил або з якими відбуваються природні процеси: *осокір, яблунька,*

вербина, дуб, береза, напр.: *Двоє наймитів пиляли велетенського, в два обхвати,* ***осокора*** (764); *…минулої весни* [Сірко] *посадив кілька молодих* ***яблуньок*** (706); *…швидко ріже дідусь-запорожець великим гострим ножем* ***вербину*** (524); *…троє запорожців довгими квачами смолили* ***дуба****…* (269);

4) постільної білизни : *подушка, рядно, ліжник*, напр.: *Стягнув з ліжка* ***ліжник****, узяв* ***подушку*** *й кинув у куток* (582); *…її* [Киліяни] *батьки <…> ткали вдома на верстаті панам* ***рядна*** *та* ***ліжники*** (496);

5) елементів чи предметів інтер'єру: *двері, отоман, стіл*, напр.: *Гетьман Іван Самойлович зайшов до скарбівниці й зачинив за собою* ***двері*** (30); *Самойлович прочинив різьблені* ***дверцята*** *шафки…* (31);

6) побутових предметів або їх елементів: *пляшка, ніж, колесо, свічка, скалка, кухоль*, *цвях*, напр.: *...Ждан <…> гасив* ***свічки*** *в гетьманських покоях...* (342); *...служник, розірвавши бурдюг, накришив у знайдену на малому суднику мідну тарілку червоних крижаних* ***скалок****...* (462); *Тоді Сірко поставив чотиригранну* ***пляшку*** *на край столу…* (40); *Симеон неохоче поклав на лаву* ***ножа****...* (83);

7) продуктів: *книш, хліб, вино*, *борошно, сирівець, пшоно*, напр.: *Запорожець наминав* ***книші*** *з салом…* (44); *Декотрі везли на возах припас –* ***пшоно*** *і* ***борошно****…* (190); *– Принесіть послам* ***сирівцю*** *та* ***вина****, – гукнув кошовий у прочинені двері* (81);

8) назв осіб: *козак, люди, отаман, кошовий, хлопець*, *січовик*, напр.: *Страх ще раз гострою шаблею брийонув* ***козака*** (12); *Сироватці кортіло запитати* ***отамана****, яким побитом він опинився тут…* (16); *Звикли* [козаки] *бачити* ***отамана*** *в доброму строї душі…* (43); *Раптова тиша вилущила* ***кошового*** *з власних дум* (45); *…бояри хочуть звести* ***хлопця*** *зі світу* (74); *Навіть* ***війта*** *не запросив* [Самойлович] *до світлиці* (114); ***Січовиків*** *здоровив штофом наказний полковник Мурашко* (224);

9) імен осіб: *Оленка, Лазар Баранович, Міюський, Лаврін, Киліяна*, напр.: *З Чернігова привезли архієпископа* ***Лазара Барановича****…* (33); *Не раз і не двічі по тому згадував Сірко* ***Оленку****…* (297); *...аж щем брав* ***Лавріна*** *за душу…*

(149); *На вигінці біля Медведівського куреня отаман побачив* ***Міюського****…* (86); *Дорош більше не пустив* ***Киліяну*** *з ним на ярмарок…*(156);

10) назв тварин: *птах, кінь, крячки, заєць, вовк*, *соловей*, *сайгак*, напр.: *Ждан згадав білих* ***крячків****, і йому стало сумно* (753); [Денис] *Ніс у руці* ***зайця*** (393); *Пилип ударив* ***коня*** *під боки…* (114); *Запорожці прийшли послухати* ***солов'їв*** (285); *…тимошівська чата настріляла* ***сайгаків****…* (59);

11) абстрактних понять: *холод, пахощі, нісенітниця, страхіття, прикмети, веління, душа*, напр.: *Сироватка перерахував усі Лаврінові* ***прикмети****…* (271); *…гетьман ніколи не пояснював своїх* ***велінь****…* (394); *І ще* ***багато*** *інших* ***страхіть*** *розказував Губа* (221); *…дервіш оповідав усілякі* ***нісенітниці****...* (419); *Бачу, писарю, твою* ***душу*** *через дві шкури – чорна твоя душа* (83); *По хвилі Сірко уважно слухав їхні* ***оповіді*** (364); *…він* [Сироватка] *відчув голим животом* ***холод*** *землі* (10); *Спрагло вдихав* [Лаврін] ***пахощі*** *вербових котиків, молодої лепехи, рясту* (428);

12) місця: *поле, місце*, *видолинок, плавні,* напр.: *Й знову пригадав (Марко) своє* ***місце*** *на ночівлю в плетенім хліві…*(439); *Знову ворожі копита топтатимуть українське* ***поле*** (337); *…татарин і далі обстоював кожен* ***видолинок****…* (69); ***Слободу Ладижинську*** *одділяли од Ладижина очеретяні хащі та річка Сільниця* (191); *Отааман справді любив* ***плавні*** (275);

13) текстів документів: *повість, сура, листи, грамота, послання, казка*, *закони*, напр.: [Кирило] *заклав під голову руки й розповів невеселу* ***повість*** (756); *Турки <…> співали* ***суру*** *з корану…* (233); *По гетьманських полках і зараз нишком читають його* ***листи****…* (340); *Сірко читав царську* ***грамоту****…* (511);

14) зброї: *гармата, рушниця, спис, шабля, мортира*, напр.: *Козаки нарахували* ***вісімдесят гармат і мортир*** (229); *Козаки набивали* ***рушниці*** *майже навпомацки* (474); *– Віримо твоїй* ***шаблі*** *і честі твоїй!* (448);

15) частин тіла людей і тварин, предметів: *крило, нога, рука, голова*, *вуса, серце,* напр.: *Буря поламала* ***крила*** *у вітряка за селом* (366); *Ступав коротко, спершу виставляв ліву* ***ногу****, приставляв праву…*(403); *З цими думами Мокій*

послав ***руку*** *в кишеню шароварів*…(433); *Сироватка повернув* ***голову****, побачив жовтаве світло* (468); *Фарбував* [Яковлев] *вуса й носив строкату одіж* (70);

16) одягу: *чобіт, кунтуш, бриль*, напр.: *А тоді* [Сироватка] *взув на праву ногу* ***чобіт*** *і втікав сам* (12); *…тільки схопив* [Сироватка] *зі сплетеної з лози примостки стару* ***кожушину***… (12).

Окрім знахідного відмінка, ще одним варіантом об'єктної синтаксеми є родовий відмінок. Та, попри варіативність вираження об'єктної синтаксеми, знахідний відмінок залишається основним. Якщо знахідний відмінок зазвичай вказує на чітко окреслений предмет, то родовий – на неозначений предмет. О. Межов поділяє родовий об'єкт на родовий партативний та родовий власне-об'єкта [43, 158–159].

Родовий партативний об'єкт може позначати речовини чи предмети. Якщо цей предмет чи речовина ділиться, то не втрачає свої поняттєві ознаки, напр.: *І налив* [пан] *з високої горлатої пляшки у два срібні келихи жовтого* ***вина*** (507); *Він* [козак]*…налив із зеленої карафи у кухоль* ***пива****…* (367).

Об'єктна синтаксема, яка представлена родовим партитативним часто охоплена валентною рамкою таких предикатів: *купити, насипати, дати, нарізати, взяти, накидати, налити, зварити, принести, насипати, надібрати, закип'ятити* та інші, напр.: *Нарізав ножем* ***очерету*** *й міцно, по-татарськи, з'єднав ликом докупи два сніпки* (682).

Ще одна група предикатів, від яких залежить об'єктна синтаксема у родовому відмінку, представлена дієсловами *дати, позичити, взяти, забрати, попросити, дістати* тощо, напр.: *…якісь люди в смолі забрали воли і* ***воза****…*(88); *Ян <…> забрав з хутора* ***гайдуків****…*(414); *Можна б на башлівці попросити в товариства* ***землі****…*(151); *…а собі* [козаки] *попросили* ***горілки*** *та чогось переїсти…* (263).

Об'єкти, які сполучаються із цими предикатами, виражені іменниками, що вказують на неподільність та нечастковість. Сюди зараховують широкий шар іменникової лексики.

Іменники-власне-об’єкти представлені родовим відмінком і є домінантними у реченнях-конструкціях, які містять заперечення. Наприклад, *– Дрохва по двадцятеро* ***яєць*** *не несе, – сказав Кайдан* (165); *Ми люди вольні,* ***послів*** *не зачиняємо…*(65); *Але отаман* ***люльки*** *не діставав…*(15); [Дід Око] *не зачіпає лише* ***Сірка****…*(515); *Вже не заломить* [козак Дубограй] *сивої* ***шапки****…*(452); *…вороги не залишать у спокої* ***могили****…*(467); *Аж поки сам Драпак не взяв* ***сокири*** *та не хряснув вовка по голові…*(284).

Отже, знахідний та родовий відмінки формують ядро об’єктної сфери. Своєю чергою, периферію об’єктної синтаксеми творять інші відмінки. Якщо порівнювати об’єктну синтаксему із суб’єктною, то суб’єктна синтаксема має більше відмінкових варіантів, оскільки здатна виражатися ще й кличним відмінком, що не притаманно об’єктній. Усі інші відмінки, навіть називний, можуть виражати категорію об’єкта.

Іншим поширеним варіантом об’єктної синтаксеми є іменники у давальному відмінку. Цей відмінок семантично займає позицію адресата. Щодо сполучуваності з предикатами, то об’єкти у формі давального відмінка детерміновані предикатами із семантикою:

1) дозволу, допомоги, подяки, напр.: *Колиска дозволяє* ***Жданові*** *почистити коні залізним, з вишмульганою дерев’яною ручкою шкребком…*(564); *Мокій допомагав* ***шевцеві****…*(373); *…годі було розпізнати, котрий саме святий допомагав* ***молотникам****…*(397); *Козаки дякували* ***отаманові*** *та* ***кухареві*** *за хліб-сіль…*(50); *Козаки подякували* ***господарю*** *за гостинність…*(61).

2) служіння, присягання, молитви, напр. : *Упала* [Арзи] *в замет і* ***богові*** *своєму молиться* (153); *І порішив Мокій прислужитися* ***громаді****…*(469); *…вже по тому нехай складають* [прибульці] *у церкві присягу на вірність* ***кошу*** *та* ***товариству****…*(795).

Окрім цих груп предикатів, об’єктна синтаксема здатна валентно сполучатися з предикатами із семантикою несприяння, завади, шкоди, заборони, погрози, які не сполучаються із знахідним відмінком [43, 166–167].

Наприклад, *Намерзла на вуса бурулька льоду заважала* ***Драпакові*** *говорити…*(463); *…якась холодна скалка застерігала, нагадувала, що він страшенно шкодить* ***собі***… (76).

Виконуючи функцію об'єкта дії, давальний відмінок зберігає семантичні та синтаксичні ознаки іменниковості, здатність сполучатися з предикатами дії, пасивність, динамічну фінальність та лексико-комбінаторний варіант знахідного відмінка як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми [24, 111].

Окрім названих відмінків, об'єктна синтаксема може бути репрезентована формою **орудного відмінка**, проте в такій функції цей відмінок втрачає свою первинну семантику – засобу дії та знаряддя – і фактично стає варіантом знахідного відмінка, який є основним засобом вираження об'єктної синтаксеми. Як і інші відмінки, орудний об'єкт утворює валентну рамку з певними семантичними групами предикатів. Один з дослідників об'єктної синтаксеми О. Межов виділяє чотири семантичні групи предикатів дії, які поєднуються у простому реченні з об'єктною синтаксемою у формі родового відмінка.

Першу групу становлять дієслова на позначення керівництва та володіння, напр.: *Січ Запорозька* ***слободами*** *володіла…* (95); *Ця думка на мить заволоділа* ***Магометом***… (178); *…****козаком*** *заволоділо почуття беззахисності…*(333); *Він (Сірко) не володів тим* ***боєм***... (336).

Друга група об'єднує предикати із семантикою позитивного чи негативного ставлення до об'єкта, напр.: *Як же він любив себе! Дорожив своїм* ***життям****…* (472); *Дівчина…пишалася тим* ***вогником****, пишалася коштовною* ***шаблею*** (108); [Лаврін] *замилувався молодою* ***вишенькою****…* (109); *Сірко не тільки не натішився* ***сином****…* (204); *Лаврін погидував* ***одежею****, взяв тільки лук і сагайдак* (230); *Шляхетні городові козаки оддавна гребували* ***Запорожжям*** (64); *Шкода, що злегковажив (Лаврін)* ***погрозою*** *ницого цигана* (548).

Третю групу предикатів формують дієслова, що вказують на моторику, рух об'єкта, приведення чогось в дію, напр.: *…сивокрил – ранній гість із*

заморських країв, одвічний мешканець плавнів ледве-ледве ворушив ***крильми*** (73); *Сірко похитав* ***головою****…(*190); *Сироватка пхнув її у клоччя й замахав* ***руками****…*(11); *…тільки діти махали козакам* ***рученятами*** *з коша…* (138).

І остання четверта група предикатів представлена дієсловами харчування, напр.: *Пили калганівку, їли куліш із тертим горохом, ласували* ***раками****, запиваючи їх березовим соком* (732); *Повечеряли* ***галушками*** *з тертою сім'яною макухою, повкладалися спати* (494); *Снідали* ***щербою*** *та* ***коржами-загребами****…* (60).

Отже, об'єктна синтаксема має широку систему морфологічних варіантів, проте основним виразником передаваної семантики є форма знахідного відмінка. Навколо цього відмінка групуються інші відмінки. Відмінкову периферію об'єктної синтаксеми становлять форми безприйменникових родового, давального, орудного відмінків.

3.4. Способи вираження прийменникового об'єкта

У контексті свого дослідження розглянемо способи вираження об'єктних синтаксем прийменниково-відмінковими формами. Серед найчастіше поширених моделей:

– «***НА*** + знах. відм.», напр.: *Марко перебивав ціпильном просянку, а сам скрадливо поглядав* ***на Киліяну*** (394);

– «***У/В*** + знах. відм.», напр.: *Ждан не вельми вірив* ***у*** *його* [Колиски] ***совісливість*** *і* ***правдивість****...* (563);

– «***ПРО*** + знах. відм.», напр.: *І зараз Філон думав тільки* ***про те****, як йому врятуватися* (584);

– «***ДЛЯ*** + род. відм.», напр.: *Опала Сулейман Кегая повернулася* ***для нього*** *та* ***Киліяни*** *несподіваним боком* (604);

– «***ЗА*** + оруд. відм.», напр.: *Краєм ока він* [Сірко] *увесь час стежив* ***за татарами****...* (642);

– «***ПЕРЕД*** + оруд. відм.», напр.: *За довгі роки пройшов* ***перед Сірком*** *людський рід: простаки й хитруни, щирі й підступники…* (79);

– «***НАД*** + оруд відм.», напр.: *Тільки кошовий і мав над ним* [Симеоном] *владу, тільки він і вмів погамувати його гнів* (83).

Однією з досить поширених є модель «***НАД*** + оруд. відм.». Серед семантичних груп предикатів дії, які прогнозують аналізовану модель, найчастіше вживаються дієслова зі значеннями:

1) розумової діяльності, пор.: *думати, мізкувати, міркувати, поміркувати, роздумувати, розмірковувати*, а також стійкі лексичні словосполучення на кшталт, напр.: *Думав **над** тим* [Сірко] *давно й довго* (445); *А тепер вони* [Мокій і Лаврін] *сядуть удвох та поміркують **над** Лавріновою **долею**...* (206). Часто семантично елементарне речення з предикатом цієї семантики, облігаторними суб'єктом і об'єктом стає осердям семантично неелементарного речення, поширеного обставиною міри і ступеня, напр.: *Кріпко думав **над тим** молодий козак...* (762); *Важко, до болю в скронях думав Сірко **над тим**...* (98). Серед дібраного фактичного матеріалу на позначення розумової діяльності, яка синтезує водночас мислення і викладення цього на папері (тобто писання), вживається дієслово *пріти* із семантикою 'напружено працювати' (СУМ, VIII, 109), напр.: *Два писарі пріли **над аркушами**, а лист так і лишився незакінчений* (32); *А нащо рвати такого гарного респонса? Всю ніч **над ним** прів* (99);

2) фізичної діяльності, виконуваної з метою поглумитися, пор.: *збиткуватись*, *позбиткуватись*, напр.: *...позбиткуватись **над** ханськими **слугами** – про таке й гадки* [прибулі] *не мали* (616); *З найдальших монастирів їдуть голими драбиняками чорноклобучники, гнуться, побираються, **над ними** збиткуються, кепкують...* (434);

3) мовленнєвої діяльності, виконуваної з метою покепкувати, посміятися, пор.: *кепкувати*, *піджартовувати*, *пожартувати, покепкувати, посміятися*, *потішатися,* напр.: *Казан-Казановський спочатку довго кепкував **над Мокієм*** (203); [Назар] *потішається **над** якимсь **небораком**...* (438); *Од самої косовиці парубки піджартовували **над Сироваткою**...* (203); *Часом Лаврінові здавалося, що Дорош посміявся **над ним**...* (157). Подібну семантику

виражають і т. зв. лексичні словосполучення на зразок *чинити жарт*, напр.: *Правда, кілька разів і Сироватчин болотяний учиняв* ***над ним*** *жарти...* (197);

4) фізичної дії, виконуваної з метою покарати когось, пор.: *чинити, чинити дію, чинити розправу, розправлятися*, напр.: *Й побив Сірко Тимоша <...> вчинив* ***над ним*** *правий суд, а хтось учинив неправий суд* ***над*** *його* ***сином*** (707). На межі семантики предиката дії чи процесу перебуває, на нашу думку, дієслово *звершитися* в реченні *...****над ним*** [Аадиль-Гіреєм] *звершився грізний закон Фатіха* (428), яке позначає певною мірою виконане покарання, проте без називання активного виконавця дії;

5) дії-локативності як різновиду предикатів дії (тут, на відміну від прикладу із цим дієсловом вище, вже йдеться про пряме значення), пор.: *хилитися, схилятися, гнутися*, напр.: *Козаки, котрі допомагали Кайданові, опустили пораненого на землю й теж посхилялися* ***над Кирилом*** (770).

Велику групу предикатів дії охоплює модель «***ПРО*** + знах. відм.», яка чисельно представлена двома семантичними групами предикатів зі значенням:

1) розумової діяльності, пор.: *знати, пам'ятати, дізнаватися, згадувати, думати*, напр.: *У Москві* ***про заміри*** *турків і татар нічого не знають* (59); *Боривітер…пам'ятає* ***про ластівку*** (33); *Може, Сірко дізнався все* ***про царевича****?*(53); *Спомин* ***про*** *той* ***ранок*** *завдавав гетьманові неймовірного сорому і болю* (94); *Джура думав* ***про кошового****, кошовий* ***про джуру*** (112);

2) мовленнєва діяльність, пор: *заспівати, порадитися, жартувати, розпитувати, сказати, розповідати, оповідати*, напр.: *(Сірко) взяв бандуру й втяв пісню* ***про комара*** (38); *Кошовий …порадився з суддею та писарем* ***про*** *завтрашній* ***круг*** (70); *Це* ***про*** *свого* ***кошового*** *писаря запорожці жартували…*(76); *Він (Сірко) розпитував* ***про Дорошенка****,* ***про*** *його* ***перетрактації*** *з Кримом та Портою* (77); *Власне, Лаврін міг би й сказати отаманові* ***про*** *свій* ***намір*** (103); *Перехрест гаряче й захоплено розповів Маркові* ***про Киліяну*** (118); *...видно, шляхтич сказав* ***про гроші*** (131); *Так оповів* ***про це*** *літописець* (238).

Щодо моделі «***НА*** + знах. відм», то вона залежить від предикатів із семантикою:

1) сприйняття, зокрема очима пор.: *А Ждан і не дивився* ***на Митрофана****…*(244); *…а* ***на Лавріна*** [кіт] *позирає насмішкуватими, застережливими очима…*(253); *Тільки* ***на Захарка*** *Лаврінові дивитися важко…*(253); *Отаман майже ревнино поглянув* ***на Мокія*** (17);

2) руху, зміни місця положення, напр.: *Одначе враз (Харитон) підхопився й знову пішов* ***на Лавріна*** (262); *Отаман зійшов* ***на могилу****, зупинився* (15); *Самойлович переступав з кореня* ***на корінь*** (86).

Рідше ця модель представлена предикатами конкретної фізичної дії, напр.: *Сімеон неохоче поклав* ***на лаву*** *ножа* (67); *…отаман накручував* ***на*** *міцну жилаву* ***руку*** *шабельтас…*(14) та предикатами мовлення, напр.: *(Яковлев) підійшов до Сірка, прошепотів* ***на вухо****…*(38).

Конструкція «***ДЛЯ*** + род. відм.» сполучається з предикатами дії рідше, аніж з предикатами стану. Така модель сполучається з семантичною групою предикатів стану зі значенням «бути, ставати, робитися кимось / чимось», напр.: *Великий камінний басейн став* ***для Лавріна*** *Перехреста безодньою прірвою…*(599); *Та чи не найбільшою мукою* ***для козака*** *весною і влітку є нужа…*(19). Рідше така модель об’єкта залежить від предикатів конкретної фізичної дії, наприклад, *…тридцять душ наймитів солять, коптять, переливають, січуть, ріжуть , готують наїдки та напої* ***для гостей*** (91); *…біля Цецори споруджують великий табір, либонь,* ***для султана****…*(78).

Щодо моделі «***ПЕРЕД*** + оруд. відм», то така об’єктна синтаксема прогнозована як предикатами дії, так і предикатами стану. Серед предикатів дії найбільш продуктивними виявилися предикати конкретної фізичної дії, напр.: *На різдво курінний кухар ставить* ***перед кошовим*** *три миски куті…*(17); *Киліяна розстелила* ***перед козаками*** *рушники…*(126); *Марко тоді зламав очеретяну мітлу й замахав нею* ***перед*** *зморщеним* ***личком*** *немовляти* (186). Предикати стану, від яких залежить об’єкт такої моделі, вирізняються семантикою локації, тобто є локативними предикатами, напр.: *На раді в*

Переяславі [Ромодановський] *стояв* ***перед народом*** *на ґанку за плечима московського попа…*(221); *Просто* ***перед нею*** [Діхтяренчихою] *на стіні висіли ікони…*(92).

Прийменникова модель «***ЗА*** + оруд. відм» поєднується з різними типами предикатів. Найпоширеніший тип – предикати дії, зокрема конкретної фізичної дії, напр.: *Сироватка ніколи* ***за лисом*** *не полював…* (9); *Яковлєв знизав плечима, почухав* ***за вухом*** *пером* (80). Другу групу предикатів становлять предикати сприймання, напр.: *Вовки спостерігали* ***за людиною****, не наближаючись і не відступаючи* (292); *…всі мимоволі стежили очима* ***за отаманом****…*(61). Зрідка прогнозувати таку можель можуть предикати стану, напр.: ***За стіною*** *куняли різного штибу писарі канцелярії* (30).

«***У/В*** + знах. відм.» – це модель об'єктної синтаксеми, яка поєднується– предикатами конкретної фізичної дії як різновидом предикатів дії, напр.:*…турок стріляє* ***у вовка*** *стільки разів, скільки зараз годин…*(27); *Сірко на свої три таляри, завбачливо зашиті в онучу, купив* ***у рибалок*** *довбаночку…*(213); *Тимко колінкував по дну ями й попав* ***у*** *вовчий* ***капкан****…*(213). Рідше така модель сполучається з предикатами стану із семантикою «віри», напр.: *Він мало вірив* ***у*** *ту* ***ніжність****, але ловився щоразу…*(287); *Дорошенко сам не вірив* ***у те****, що сказав* (386); *Він вірив* ***у*** *їхню людську* ***совість****,* ***чесність*** (398).

Отже, об'єктну синтаксему в сучасній українській мові найчастіше репрезентовано чотирма відмінками, зокрема знахідним, родовим, давальним та орудним, які формують як безприйменникові конструкції, так і прийменникові. Центральне місце серед безприйменникових форм посідає знахідний відмінок, який оформляє широкий континуум семантичних позицій аналізованої синтаксеми, до того ж детермінованих предикатами різних типів. Проте домінують різні групи предикатів дії.

Продуктивність оформлення об'єктних синтаксем прийменниковими моделями теж залежить від типу предиката і самої форми відмінка. Наприклад, знахідний відмінок представлено в моделях «***НА*** + знах. відм.», «***У/В***

+знах. відм.» та «***ПРО*** + знах. відм.», які пов’язуються здебільшого з предикатами дії. Такий високий ступінь детермінованості об’єктних синтаксем предикатами дії зумовлено, на нашу думку, їх чисельністю в мові і здатністю сполучатися з різними субстанційними синтаксемами. Предикати процесу, стану, кількості та якості також поєднуються з об’єктними синтаксемами, проте такі приклади у тексті трапляються рідше.

РОЗДІЛ 4
ВИВЧЕННЯ ДОДАТКА ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Синтаксис української мови з-поміж інших розділів мовознавства, які вивчають на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти, посідає центральне місце, що зумовлено тим фактом, що синтаксичне вчення синтезує увесь обсяг знань, здобутих упродовж вивчення матеріалу інших розділів українського мовознавчої науки: фонетики, лексики, морфології тощо.

Зміст програми у 8–9 класах загальноосвітньої школи передбачає засвоєння таких основних синтаксичних понять: словосполучення, його будова (головне і залежне слово), речення, булова речення (просте і складне), головні члени речення (підмет і присудок), другорядні члени речення (додаток, означення, прикладка, обставина), порядок слів у реченні тощо [23, 93].

Сучасне розуміння процесу формування синтаксичних явищ, понять, механізмів у шкільній практиці ґрунтується на оновленій теорії сучасного синтаксису, згідно з якою синтаксичні одиниці – словосполучення, речення і мінімальні синтаксичні одиниці (слова) – вивчають з урахуванням трьох основних ракурсів – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Правда, ступінь повноти охоплюваної інформації того чи того ракурсу є не однаковим, проте важливою є спроба охоплення тих чи тих елементів, що дає підстави висновувати про оновлення програми викладання української мови загалом і синтаксису простого речення зокрема й урахування тих нових тенденцій, які маємо сьогодні в сучасній теорії синтаксису.

Загалом аналіз будови простого речення, опертий на формально-синтаксичний підхід, є традиційним для шкільного синтаксису. Учнів вчать визначати типи синтаксичних зв’язків між словами в реченні (предикативний, сурядний і підрядний), з’ясовувати форми вираження зв’язку, на основі того

чи того синтаксичного зв'язку і встановлених смислових відношень вирізняти члени речення – головні і другорядні тощо. Проте певним доповненням до засад формально-синтаксичного аспекту є усвідомлення типу предиката, вираженого, зокрема, дієсловами дії, процесу чи стану, або типу субстантива, встановленого на основі семантики відповідного компонента у певних відмінкових формах, що власне вже становить вкраплення елементів семантико-синтаксичного рівня. Ну, і зрозуміло, істотну роль для кваліфікації того чи того члена речення відіграє інтонація або порядок слів у реченні, що є елементом комунікативного аспекту вивчення речення.

Додаток як другорядний член речення учні восьмого класу опановують після засвоєння матеріалу теми «Головні члени речення», що є цілком логічним, оскільки вагому роль для визначення другорядних членів речення відіграє належність того чи того другорядного речення – відповідно до групи підмета чи до групи присудка. І хоча традиційно додаток належить до групи присудка, проте іноді він може залежати і від підмета: йдеться про випадки, коли підмет виражений віддієслівним іменником, що зазначено з наведенням відповідного прикладу: *Виконання **вправ** сприяє виробленню навичок* (2, 76).

Додаток у підручниках, якими користуються учні, дефіновано як «*другорядний член речення, що означає предмет чи стан, на який спрямовано дію або щодо якого ця дія відбувається, і відповідає на питання непрямих відмінків*» (2, 76), або «*другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або щодо якого ця дія відбувається*» (3, 53). Важливим є окреслення способів вираження додатка – іменником, займенником, прикметником, числівником, інфінітивом, словосполученням, фразеологізмом, а також видів додатків – прямі і непрямі.

Сформульовані умови до вправ дають підстави висновувати про використання *мотиваційно-орієнтувальних вправ* (уміння визначати те чи те лінгвістичне поняття; *когнітивно-діяльнісних*: рецептивних (сприймання, усвідомлення й фіксування в пам'яті отриманої інформації, групування лінгвістичних понять за певними ознаками); репродуктивних (відтворення

вивченого, добір лінгвістичного поняття за певними критеріями); продуктивних (творче застосування знань й використання їх у певній мовленнєвій ситуації); оцінно-контрольних (перевірка правильності визначень лінгвістичних понять, оцінювання) [24, 38–39].

Серед умов до вправ, які дають змогу перевірити практичні навички, здобуті після вивченої теми:

– підкреслити головні і другорядні члени речення (учні вже можуть підкреслити всі члени речення; хоча тему «Обставина» ще потрібно опрацювати, проте вивчена тема «Словосполучення» дає змогу знайти компоненти і з обставинним значенням); знайти в реченнях додатки; з'ясувати вид; назвати частиномовний статус слів, які виконують функцію додатків (2, 76–79);

– списати речення, розставляючи пропущені розділові знаки; підкреслити додатки; визначити, що вони означають і від якого члена речення залежать (3, 54);

– знайти в реченнях дієслова в неозначеній формі та підкреслити їх як члени речення; надписати питання, на які відповідають ці члени речення (3, 55);

– з поданими дієсловами в неозначеній формі скласти і записати речення так, щоб ці слова були додатками (3, 54).

Якщо йдеться про моделі відмінкових форм додатків, то на сторінках підручників представлені різні позиції їх. Наприклад: *Штучне хутро стає особливо популярним трендом, адже дедалі більше людей у світі усвідомлюють, що в такий спосіб можна уникнути вбивства* ***тварин*** (2, 79) – непрямий додаток виражений іменником у формі родового відмінка множини; *Осінь* ***кленам*** *фарбувала* ***крони****, прикрашала їм багрянцем скроні* (3, 54) – у реченні вжито п'ять додатків: додаток *кленам* – непрямий, виражений формою іменника у давальному відмінку; додатки *крони* і *скроні* – прямі, виражені іменниками у формі знахідного відмінка (без прийменника); додаток *їм* – непрямий, виражений особовим займенником у формі давального відмінка;

додаток *багрянцем* – непрямий, виражений формою орудного відмінка; *Модні дизайнери пропонують приголомшливо красиві* ***шуби, накидки, жилети*** *зі штучного хутра* (2, 79) – прямі додатки виражені іменниками у формі знахідного відмінка множини).

Вправа, умовою до якої є: «списати речення, розставляючи пропущені розділові знаки; підкреслити додатки; визначити, що вони означають і від якого члена речення залежать» (3, 54), дає змогу попрацювати учням із семантикою, яку реалізують додатки в реченнях. Наприклад: *Вітер прозорий* ***мене*** *вогким торкає* ***крилом*** *(М. Рильський). І літо гостинне кладе* ***на долоні пучечки*** *достиглих солодких* ***суниць*** *(В. Скомаровський). Жалкує юний вересень* ***за літом***, ***за різнотрав'ям*** *і* ***за різноцвітом***, *за вранішньою теплою росою і соняшників щедрою* ***красою****… (Є. Черняк). Натягне дощ свої осінні* ***струни***, *торкне ті* ***струни пальчиком*** *верба (Л. Костенко). Дерева цілий день вимітали* ***небо*** *своїми зеленими* ***мітлами*** *і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце (В. Симоненко)* (3, 54). Дібрані в ілюстраціях додатки репрезентують достатній обсяг своїх значень, які співвіднесені з об'єктними синтаксемами як одиницями семантико-синтаксичного рівня. Лише деякі зі значень корелюють на семантичному рівні з інструменталем – *торкає* ***крилом***, *торкне* ***пальчиком***, *вимітали* ***мітлами.***

ВИСНОВКИ

Останніми десятиліттями в дослідженні синтаксису сучасної української мови помітне прагнення глибше проникнути в механізми функціювання синтаксичного рівня загалом і кожної з його одиниць зокрема, що потверджує функційний багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць, який передбачає розгляд речення як основної синтаксичної одиниці у трьох аспектах – формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному. Посилену увагу дослідники приділяють семантико-синтаксичному аспектові, що зумовлено зацікавленістю змістовою сферою, що слугує важливим чинником розуміння специфіки мови, її організації як засобу пізнання й комунікації. Саме речення як основна синтаксична одиниця найпоказовіше репрезентує спосіб організації семантики й процес її втілення у формально-синтаксичній структурі.

Зазвичай у мові діє тенденція, згідно з якою обидва рівні вивчення речення – формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний – корелюють між собою, тобто компоненти семантико-синтаксичної структури речення (синтаксеми) якісно й кількісно співвідносяться з компонентами формально-синтаксичної структури (членами речення). Проте іноді така кореляція може порушуватися, що спричинює розвиток асиметричних відношень: той чи той компонент речення заповнює нетипову для себе позицію, що може стосуватися як формально-синтаксичного рівня, який суперечить позначуваному компонентові семантико-синтаксичного рівня, так і навпаки.

З урахуванням визначеного ступеня корелювання семантики між об’єктними синтаксемами і додатками як другорядними членами речення в курсі викладання синтаксису на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти, можемо констатувати що таке співвідношення дещо порушується, оскільки додаток (одиниця формально-синтаксичного рівня) включає, окрім семантики власне об’єктної синтаксеми, ще й семантику інших субстанційних синтаксем, зокрема суб’єкної, адресатної, інструментальної тощо. Це, зі свого боку, розширює й межі способів

морфологічного вираження додатка, який у сучасній українській літературній мові може об’єднувати практично всі відмінкові форми (крім називного і кличного відмінків) іменників і різних субстантивованих частин мови, та ще й форму інфінітива, тоді як основним морфологічним засобом вираження вираження об’єктної синтаксеми є тільки форми знахідного, родового, орудного й давального відмінків, до того ж з певними семантичними обмеженнями. Зумовлює ці обмеження семантика предикатів, які прогнозують після себе той чи той об’єкт – відповідно дії, процесу, стану, квалітативної ознаки.

Вивчення теми «Додаток» у закладах загальної середньої освіти (8 клас) оперте здебільшого на формально-синтаксичний аспект, що засвідчує відповідний дидактичний матеріал в проаналізованих підручниках з української мови для закладів загальної середньої освіти. Учнів вчать визначати типи синтаксичних зв’язків між словами в реченні (предикативний, сурядний і підрядний), з’ясовувати форми вираження такого синтаксичного зв’язку, на основі того чи того синтаксичного зв’язку і встановлених смислових відношень вирізняти члени речення – головні і другорядні тощо. Проте певним доповненням до засад формально-синтаксичного аспекту є усвідомлення типу предиката, вираженого, зокрема, дієсловами дії, процесу чи стану, що власне вже становить вкраплення елементів семантико-синтаксичного рівня. Проаналізована система вправ і завдань у підручниках з української мови (8 клас) О. Авраменка та З. Тищенко і В. Заболотного та В. Заболотного засвідчує відповідний добір ілюстративного матеріалу з широко представленою семантикою додатка як другорядного члена речення, детермінованою тим чи тим типом предиката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерш Й. Ф. Валентність. *Українська мова :* енциклопедія. Вид. 2, випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. С. 62.
2. Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві. *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 11–18.
3. Арібжанова І. М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект) : монографія. Київ : Вид.-полігр. центр Київ. ун-ту, 2001. 128 с.
4. Арібжанова І. Зміст і форма члена речення. *Українське мовознавство*. 2010. Вип. 40. С. 48–56.
5. Арібжанова І. Комунікативна та формально-граматична структура речень-висловлень із кількісними предикатами. *Українське мовознавство*. 2020. № 1 (50). С. 76–90.
6. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1987. 232 с.
7. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
8. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
9. Вихованець І. Р. Предикат. *Українська мова* : енциклопедія. Вид. 2, випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 518–519.
10. Вихованець І. Р. Пропозиція. *Украньска мова* : енциклопедія. Вид. 2, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 535.
11. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви : монографія / відп. ред. А. П. Загнітко. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.

12. Галаган О. М. Функціонування тривалентних предикатів якості в сучасній українській мові. *Гуманітарний вісник* : наук.-теор. зб. Переяслав-Хмельницький, 2003. С. 223–232.
13. Гмиря Л. В. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 257 с.
14. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ : Наукова думка, 1991. 291 с.
15. Городенська К. Г. Дієслово. Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. С. 217–297.
16. Городенська К. Г. Дієслово. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 364–492.
17. Грипас О. Ю. Формально-синтаксична структура речення з пропозиційним предикатом набуття / втрати локативності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С. 292–300.
18. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення. Синтаксис словосполучення і простого речення. Київ : Наукова думка, 1975. С. 14–20.
19. Грищенко А. П. Додаток. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. С. 181–199.
20. Грищенко А. П., Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. *Вісник*

Полтавського педінституту імені В. Г. Короленка Серія «Філологічні науки» : зб. наук. праць. Полтава, 1998. С. 226–227.

21. Гуйванюк Н. В., Кульбабська О. В. Репрезентації пропозиційних структур на рівні двоскладного речення. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці : ЧДУ, 1998. Вип. 34 : Слов'янська філологія. С. 141–146.
22. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 336 с
23. Дика Н. М. Лінгводидактичні особливості засвоєння граматичних понять учнями 8–9 класів. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 3 (11). С. 90–101.
24. Дика Н. М. Робота з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями: вивчення складнопідрядного речення. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 5-6 (50-51). С. 37–42.
25. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
26. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : навч. посібник. Київ : ІЗМН, 1996. Ч. 1. 202 с.
27. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису. Горлівка : ГДПІМ, 2004. Ч. 2. 254 с.
28. Загнітко А. П Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
29. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.
30. Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка. *Мовознавство*. 1985. № 1. С. 39–43.
31. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ : Вища школа, 1986. 168 с.
32. Кобченко Н. Реалізація адресатності в синтаксемах синкретичної семантики. Лінгвістичні студії. 2011. Вип. 22. С. 168–173.

33. Коломийцева В. В. Синтаксема як одиниця семантико-синтаксичного рівня. *Studia Linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 84–89.
34. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
35. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.
36. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2004. 20 с.
37. Ледней О. Ф. Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Одеса, 2003. 20 с.
38. Леута О. І. Сучасні інтерпретації дієслівного предиката в структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 2017. Вип. 15. С. 152–163.
39. Лимаренко О. А. Речення як номінативно-комунікативна категорія. *Записки з романо-германської філології*. 2013. Вип. 2 (31). С. 69–79.
40. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк : Вид-во Волин. держ. ун-ту, 1998. 206 с.
41. Мединська Н. М. Валентнісні властивості ознакових слів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2014. Вип. 50. С. 87–91.
42. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.
43. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.

44. Межов О. Г. Асиметрія семантичної та формальної організації простого речення з називним об’єктним відмінком. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. № 9. С. 15–20.
45. Межов О. Г., Костусяк Н. М. Морфологічні варіанти об’єктної синтаксеми в сучасній українській мові. *Культура народов Причерноморья*. 2008. № 142. Т. 1. С. 394–397.
46. Межов О. Г. Відмінкова периферія об’єктної синтаксеми в сучасній українській мові. *Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2009. Вип. 21/22. С. 105–108.
47. Мельник І. А. Транспозиційна граматика українського дієслова : монографія. Луцьк : Надстир’я, 2015. 476 с.
48. Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. 2008. 231 с.
49. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк : Вежа, 2001. 340 с.
50. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія. Луцьк : РВВ «Межа», 2004. 393 с.
51. Музика Ю. І., Кушлик О. П. Датив як виразник семантико-синтаксичних відношень у семантично елементарному простому реченні (на матеріалі роману Олеся Лупія «Падіння давньої столиці»). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки» (мовознавство)* : зб. наук. праць. 2018. № 10. С. 75–81є
52. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 236 с.
53. Овчиннікова І. І. Адресатна синтаксема в реченнях з дієслівними предикатами дії в українській мові. *Філологічні студії. Науковий вісник*

Криворізького державного педагогічного університету. 2012. № 7 (1). С. 98–108.

54. Островська Л. Теоретичні проблеми синтаксису сучасної української мови : навч. посібник / відп. ред. С. Пономаренко. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. 240 с.
55. Пац Л. І. Синтагматика адресатних дієслів сучасної української мови. *Синтагматика і прагматика граматичних структур* : зб. наук. праць. Донецьк, 1998. С. 32–46.
56. Пац Л. І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Горлівка, 1998. 158 с.
57. Плиско К. М. Організація навчання синтаксису в середній школі. Київ, 1993. 97 с.
58. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник. Київ : Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. 107 с.
59. Плющ М. Я. Категорії суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1986. 175 с.
60. Рускуліс Л. Методика навчання української мови у схемах, таблицях, коментарях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 112 с.
61. Рускуліс Л. В. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін : дис. на здобуття наук. ступ. докт. педаг. наук : 13.00.02. Херсон, 2019. 544 с.
62. Рускуліс Л. Формування предметних компетентностей учнів на концептуальних засадах Нової української школи (засобами уроків української мови): монографія. Миколаїв : СПД Румянцева, 2022. 144 с.
63. Степаненко Я. М. Диференціація об’єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : дис. на здобуття наукового ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 161 с.

64. Степаненко Я. М. Диференціація об’єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. на здобуття наукового ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.
65. Христіанінова Р. Типологія присудків у сучасній українській мові. *Науковий журнал*. 2016. № 1 (5). С. 182–201.
66. Шитик Л. Синкретичні безсполучникові речення в українській літературній мові. *LINGUA MONTENEGRINA*. 2020. God. XIII/1. Br. 25. S. 77–195.
67. Шитик Л. Синкретичні порівняльні конструкції в українській мові. *Вісник Черкаського ун-ту. Серія : Філологічні науки*. 2003. Вип. 46. С. 63–68.
68. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопедичний словник. Київ : АртЕк, 1998. 336 с.
69. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.
70. Ruskulis L. The features of the morphological and syntax sub-competencies formation as the components of the grammar competence. *Modern science: prospects, innovations and technologies* : scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. Part 2. P. 301–322.
71. Tesnière L. Elements of Structural Syntax / translated by Timothy Osborne and Sylvain Kahane. Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2015. 698 p.

СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 тт. Київ : Наукова думка, 1970. Т. І. 799 с.; 1971. Т. ІІ. 550 с.; 1972. Т. ІІІ. 744 с.; 1973. Т. IV. 840 с.; 1974. Т. V. 840 с.; 1975. Т. VI. 832 с.; 1976. Т. VII. 723 с.; 1977. Т. VIII. 927 с.; 1978. Т. IX. 916 с.; 1979. Т. X. – 658 с.; 1980. Т. XI. 699 с.

СУМ-20 – Словник української мови : у 20 тт. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський; НАН Укараїни, Укр.-мовно інформ. фонд. Київ : Наукова думка, 2010. Т. І : А–Б. 912 с.; 2012. Т. ІІ : В–ВІДСРІБЛЯТИСЯ. 978 с.; 2012. Т. ІІІ : ВІДСТАВАННЯ–ҐУРАЛЬНЯ. 1120 с.; 2013. Т. IV : Д–Ж. 1008 с.; 2014. Т. V : З–ЗВ’ЯНУТИ. 992 с.; 2015. Т. VI : ЗГАГА–КВАРТА. 992 с.; 2016.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Мушкетик Ю. Яса : роман. Київ : Дніпро, 1990. 831 с.

2. Авраменко О., Тищенко З. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Грамота, 2025. 184 с.

3. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Вид. 2, переробл. Київ : Генеза, 2021. 224 с.